

Arqueologia Medieval

6/7

REVISTA CATALANA
D'ARQUEOLOGIA MEDIEVAL

JACIMENTS

La intervenció arqueològica a Santa Maria l'Antiga o Santiga: De l'església preromànica a l'església renaixentista i barroca

La vil·la de Can Cabassa en els segles IV al VII

La intervenció arqueològica a Sant Pau de Riu-sec: La vil·la romana, l'assentament d'època carolíngia i la parròquia i granja templera medieval

MATERIALS

Esteles funeràries discoïdals de la Bisbal de Falset, Cabaçes, Margalef de Montsant, Siurana i Ulldemolins

Unes mesures de ceràmica trobades a Santa Creu de Rodes

METODOLOGIES

Les gravures rupestres d'època medieval de la Cerdagne

TERRITORIA

Aproximació històrica i arqueològica al procés de formació del nucli antic d'Horta de Sant Joan

METODOLOGIES

Aproximació històrica i arqueològica al procés de formació del nucli antic d'Horta de Sant Joan

Josep M. Vila i Carabasa

Introducció

L'estudi del qual presentem aquí una síntesi es va desenvolupar com a treball previ a l'elaboració del Pla de renovació i millora de l'espai públic del nucli antic del municipi d'Horta de Sant Joan que es va dur a terme per encàrrec de l'ajuntament de la població, la Direcció General d'Arquitectura i Paisatge de la Generalitat de Catalunya i l'INCASOL, sota la direcció de l'arquitecte Jordi Segura. El desenvolupament d'un Pla d'aquestes característiques requereix un estudi previ que aporti dades sobre l'evolució tant històrica com d'usos d'aquests espais públics sobre els quals s'ha d'actuar. És per aquest motiu que es va encarregar a qui signa aquest article la redacció d'un estudi que sistematitzés les dades disponibles tant de caràcter històric com arqueològic, de cara a establir una evolució morfològica i funcional de l'espai públic del nucli antic d'Horta.

Pel que fa als límits del treball, la proposta se centrava en el recinte medieval de la població, entès com l'espai situat dins del perímetre de la muralla, que és la zona d'incidència principal del Pla de renovació i millora. De tota manera, la necessitat d'explicar l'evolució urbana general de la població ens ha fet incloure també, almenys pel que fa a l'evolució històrica general, els successius ravals i eixamples que es van construir entre els segles XVII i la primera meitat del segle XX en funció de l'evolució històrica i demogràfica de la població.

La confecció d'un estudi com el que es planteja per al nucli d'Horta requereix tres nivells d'actuació que, si més no parcialment, es poden desenvolupar de manera paral·lela: estudi de les fonts documentals, sistematització dels resultats de les intervencions arqueològiques que s'han dut a terme al nucli antic

i anàlisi bàsica dels edificis actuals. Cadascun d'aquests estudis proporciona dades valuoses de cara a interpretar les primeres fases de l'evolució urbana de la població d'Horta.

Les fonts documentals han d'ajudar a conèixer la cronologia de la urbanització dels diferents espais i l'estructura interna dels edificis al llarg del període estudiat, també a recuperar els noms antics d'alguns carrers o bé la notícia d'altres ja desapareguts i a obtenir dades sobre els usos dels diferents espais públics. D'altra banda, el coneixement general de l'evolució històrica del terme també ha de permetre comprendre alguns elements que han influït de manera directa en l'estructura urbana de la població, i que en molts casos poden resultar decisius per entendre alguns aspectes de la seva morfologia. La sistematització dels resultats de les intervencions arqueològiques hauria de permetre conèixer aspectes de la topografia més antiga de la població, que avui queda amagada per les construccions modernes, i que només pot ser recuperada mitjançant l'excavació arqueològica. Finalment, l'anàlisi dels edificis, sobretot pel que fa a les façanes, ha de permetre fer una aproximació a la data en què es van construir i determinar, per remarcar i posar en valor aquells que tinguin elements historicopatrimonials destacables, l'evolució urbana de la població.

Situació i descripció del nucli històric d'Horta de Sant Joan

El municipi d'Horta de Sant Joan està situat a l'extrem septentrional del massís dels Ports, en una zona força abrupta, però amb aigua abundant, que rega les zones relativament planes de la vall d'Horta. Els antics territoris del castell d'Horta

Vista general del nucli antic d'Horta de Sant Joan

sembla que estaven constituïts pels actuals termes municipals d'Horta de Sant Joan, Arnes, Bot i Caseres, a més dels desapareguts de Bene, Ferres i Mudèfer. Aquest darrer va passar a la batllia de Miravet a finals del segle XIII, mentre que el 1182 s'hi va incorporar Prat de Comte.

El nucli urbà es troba enlairat sobre un turó que li dona una posició de domini sobre la vall i els cursos dels rius que l'envolten. La topografia actual del nucli antic d'Horta està determinada en bona part per la configuració orogràfica del promontori sobre el qual se situa. Es tracta d'un element allargassat que es divideix en dos espais successius de nord a sud. A la banda septentrional hi ha un petit turó on s'assoleix l'altitud màxima de la població. Als peus d'aquesta elevació es localitza una plataforma més o menys rectangular, situada aproximadament a la mateixa cota de la base del turó, en el perfil de la qual s'inicia un pendent abrupte que fa de límit natural al nucli antic. El poble s'estén en aquests dos sectors, que són significatius de la seva evolució urbana.

L'evolució urbana d'Horta Els antecedents d'època antiga

Dins a la població d'Horta s'han localitzat restes arqueològiques d'època ibèrica a la zona més alta del poble, en l'espai que posteriorment va ser ocupat pel castell (CARBÓ 2007: 80). Aquest conjunt de referències són indicatives de la presència d'un assentament ibèric en aquest sector, les característiques del qual es fan difícils de precisar donada la manca de dades de què disposem.

Pel que fa a època romana, i més enllà que les darreres fases del suposat poblat ibèric de la zona del castell hi puguin

correspondre cronològicament, no hi ha senyals clars de poblament. Alguns autors han cregut veure traces de murs d'època romana en les parts baixes del convent de Sant Salvador d'Horta, situat en una zona en la qual, anys enrere, s'havien detectat materials romans en superfície (CARBÓ 2007: 81). Aquest fet podria ser indicatiu que, en època romana, es produí un desplaçament de l'hàbitat des del turó cap a la plana circumdant, amb la qual cosa es generà un poblament dispers, assentat en viles, que és el característic de les zones rurals en època romana.

Aquesta mateixa falta de dades es manté per a època tardoromana i visigòtica, període per al qual només podem suposar una continuïtat en el sistema de poblament organitzat a partir de les viles i els *fundus* característics del món tardoantic i visigòtic.

La zona d'Horta en època musulmana

La invasió musulmana fou una fita històrica clau, que culminà la llarga crisi de les estructures i els grups de poder de l'estat visigot i va constituir una nova formació social basada en un sistema organitzatiu completament diferent. Tot i que les referències a la zona són pràcticament inexistentes, sabem que entorn del 714 els musulmans ja havien conquerit Lleida, Tarragona, Barcelona i Girona, per la qual cosa queda clar que en aquest moment la zona de la Terra Alta, i per tant també l'actual Horta, es trobava sota domini musulmà.

No sabem com es va organitzar en aquesta primera època el poblament a la zona, tot i que, probablement, com passà a la majoria dels llocs, es van produir pactes entre les autoritats

Figura 2. Plànol del nucli amb indicació del perímetre probable de les muralles del castell i de l'albacar.

Figura 3. Plànol del nucli amb indicació dels principals camins que creuen Horta i que es convertiran en els principals pols de creixement urbà.

locals visigòtiques i els musulmans de cara a establir un repartiment de les terres entre les diverses parts. Això és el que segurament va passar amb els habitants de les antigues viles situades a la zona que posteriorment constituí el terme d'Horta. Progressivament, la islamització del territori es va anar aprofundint i van canviar també les estructures organitzatives, fins a quedar definitivament fixat el model característic del món islàmic. En l'aspecte polític i administratiu, la zona d'Horta (Wurtah) va restar integrada en l'àrea d'influència de la ciutat de Tortosa.

Amb posterioritat, la tendència en el món islàmic és la consolidació, sobretot a les zones de frontera, d'un sistema organitzatiu en el qual prenen protagonisme els castells (*husun*). Sabem pels escrits del geògraf Al-Idrisi (1100-1166) que, almenys en el darrer període, Horta era la seu d'un d'aquests *husun*. El fet que durant l'efímera conquesta cristiana de la zona en època d'Alfons del Bataller hi hagués la donació d'Horta a dos nobles aragonesos seria indicativa que aquesta zona tenia una certa unitat administrativa en època musulmana.

128 Així doncs, sabem que, almenys en el moment de la conquesta cristiana, el d'Horta era un dels *husun* que formaven part del districte administratiu de Tortosa (VIRGILI 2001:105). Per comprendre la distribució del poblament en la zona de l'actual nucli històric d'Horta en època islàmica, cal tenir molt present com s'organitzava un *hisn* (singular de *husun*) andalusí. Els *husun* conformaven el sistema d'assentament més generalitzat al món musulmà peninsular i tenien un districte més o menys extens en el qual se situaven diverses alqueries o nuclis més petits de poblament, que tenien el castell com a centre administratiu de referència i com a lloc de refugi. El sistema es

completava amb un centre religiós, la mesquita, que normalment se situava fora del recinte del castell, integrat en el nucli de poblament associat a aquest castell, si hi era, i en altres casos en una mena de raval exterior on vivien els membres de la guarnició amb les seves famílies i servidors.

L'organització del sistema d'alqueries s'ha vinculat tradicionalment amb la disponibilitat de l'aigua i amb els sistemes d'irrigació, fonamentals pel que fa a l'organització de l'agricultura dels musulmans a la Península. Les alqueries que comparteixen la mateixa font d'aigua es converteixen en petites xarxes d'assentaments, els principis organitzatius de les quals no són totalment clars. Sabem que existeix a la zona d'Horta en època musulmana una estructura d'irrigació que es mantindrà en els primers temps del domini cristià. Així, en la primera carta de poblament d'Horta, promulgada per Alfons el Cast poc després de la conquesta, s'hi fa esment explícit i fins i tot es parla de la possibilitat que els pobladors de la zona escollissin d'entre ells un funcionari, el *çavaçequia*, que és l'encarregat del manteniment i la conservació de les sèquies (SERRANO 1996: 18).

Així doncs, entenem que cal pensar l'organització del terme com un territori presidit pel *hisn* d'Horta i en el qual se situarien una sèrie d'alqueries, vinculades amb el sistema d'irrigació i probablement altres assentaments a la zona dels Ports dedicats a activitats econòmiques més extractives. En aquest sentit, sabem pels escriptors àrabs que la fusta de la zona dels Ports, tant de boix com de pi, era molt apreciada.

1 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 41
2 AHN. OOMM. Leg. 8288² núm. 1
3 AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 7

Detall d'una paret de carreus apareguda darrera de la façana d'una de les cases del carrer Moragrega i que sembla correspondre a la paret del castell.

La organització urbana d'Horta en època musulmana

Del que acabem de veure sembla desprendre's que en el lloc que ocupa actualment el nucli de població d'Horta es devia situar en època musulmana el castell que presidia l'organització del terme i possiblement un petit raval extramurs en el qual se situava la mesquita.

La peça principal, i l'única de la qual tenim la certesa absoluta que va existir, és el castell. En termes generals, els *husun* se situen en llocs elevats, aprofitant alçades relatives, és a dir, que no es troben als punts més alts del seu entorn, sinó que tracten de combinar una bona protecció natural amb un fàcil accés de la població que s'hi ha de refugiar en cas d'amença (SERRANO 2000: 55). Estan constituïts per dos elements, la fortificació pròpiament dita i l'anomenat albacar. Es tracta d'una zona, sovint força extensa (1 ha per exemple en el cas del castell de Miravet), protegida per muralles o pel mateix relleu escarpat del terreny, en la qual no hi havia construccions i que estava pensada per servir de refugi a la població del voltant i als seus ramats. Sabem també que, molt sovint, a l'exterior d'aquestes fortificacions es formaven nuclis de població agrupada i sense recinte defensiu propi.

Tot i que no hi ha documentació sobre la situació del *hisn*, el més habitual és que el castell cristià se situï en el mateix lloc on es trobava l'islàmic, per la qual cosa entenem que el més probable és que el *hisn* estigués a la part alta del turó que ocupa la banda nord de la població actual.

Cal pensar que més enllà d'aquest perímetre superior hi devia haver, a una cota inferior dins del turó, un segon recinte, que

corresponia a l'albacar i del qual no disposem de referències documentals més enllà d'un esment molt imprecís a uns *murs vells* que apareixen en el capbreu de 1674¹ Pel que fa als seus límits, segurament es correspondria amb la línia posterior de les cases del carrer Bonaire, i continuaria aproximadament cap a l'actual carrer d'Esteve Messeguer fins a completar el perímetre.

Respecte a la seva definició, en el document de presa de possessió d'un dels comanadors d'Horta, l'any 1685, s'indica que el nou senyor d'Horta i la seva comitiva *fuern ad quandam sumitatem quod est inter dictum castrum et villam de Orta, dictam la costa del castell*.² Sembla desprendre's d'aquest document que entre el castell i la vila hi havia un desnivell pronunciat que rebia el nom de costa del castell, en la part alta del qual estava situada la fortificació i a la de baix la vila. Això podria venir a definir un espai sense construccions en els voltants del castell, que coincidiria amb el que es deixa entreveure de les afrontacions que tenim del recinte de la fortificació el 1744: *confrontante con tierras de Agustín Colomer y todas las demás partes con comunes de esta villa de Orta*.³ Aquest espai podria tenir un límit exterior definit per aquesta muralla a la qual fem referència i que correspondria al perímetre del primitiu albacar, sense que el puguem definir de manera més clara. Aquesta estructura, amb el castell elevat sobre el turó, amb la vila als peus i un espai intermediari sense construir, que correspondria a l'albacar del *hisn* islàmic precedent, la trobem repetida en els altres casos coneguts de comandes templeres com ara Miravet, Ascó o la mateixa Tortosa.

En el capbreu de 1674 apareix constantment, en les afrontacions de les cases del carrer Bonaire, la referència a la costa del castell o al mateix castell com a límit posterior de les parcel·les

Figura 5. Plànol d'Horta amb indicació de les dimensions aproximades del primitiu nucli anterior a inicis del segle xv.

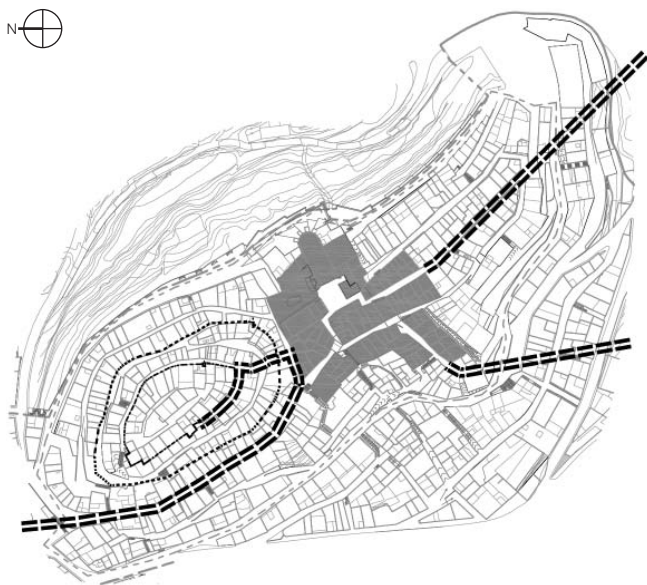
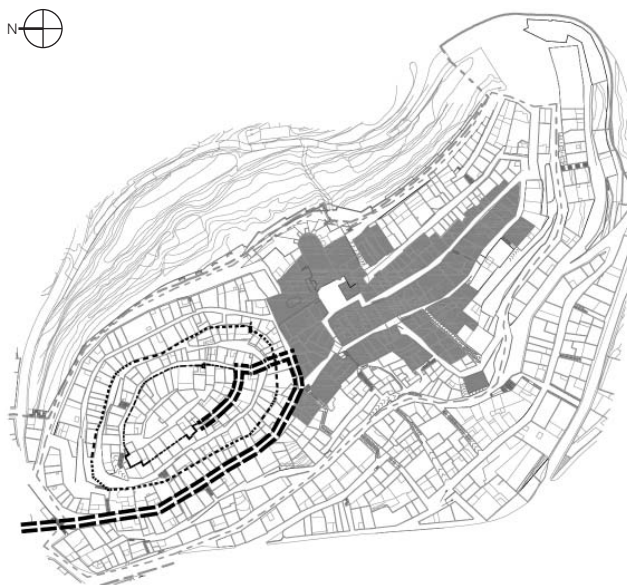

Figura 7. Plànol d'Horta amb indicació del probable creixement del nucli fins al moment de construcció de la muralla.

capbrevades. Cal pensar, per tant, que l'actual carrer Bonaire devia correspondre a la primera corona de construccions que es va dur a terme, ja fos a l'exterior de la muralla de l'albacar o bé aprofitant-ne parcialment els murs o el traçat.

No sabem si als peus del castell, qui sap si a la banda nord, es trobava un petit nucli inicial de població, un raval a l'entorn del qual es devia trobar la mesquita, com passa en altres *husun* que no arriben a generar un assentament urbà pròpiament dit, com sembla el cas. En aquest sentit, apareix de manera continuada a la documentació dels segles *xvi*, *xvii* i *xviii* la referència a una partida anomenada de la mesquita o pla de la mesquita, que durant tot el període estudiat correspon a una zona de conreus. La referència més moderna és del capbreu de 1728.⁴ No disposem de dades suficients com per poder definir-ne la ubicació, tot i que sembla que aquest espai se situaria en una zona més o menys en terrasses segurament propera al nucli, potser a la part baixa de la plataforma.

En conclusió, entenem que en època islàmica estaria ocupada la part alta del turó més septentrional del nucli, el mateix en el qual ja s'havien localitzat restes arqueològiques d'època ibèrica que evidenciaven una ocupació antiga d'aquell mateix espai. El gruix del poblament es devia trobar dispers en el territori, a l'entorn dels nuclis rurals de les alqueries. És possible que als peus de la fortificació s'hi formés un petit raval o nucli de poblament, amb la mesquita i potser una zona de mercat. De tota manera, no tenim notícies sobre l'existència d'aquest nucli més enllà de les informacions derivades de la constatació de l'existència, fins i tot en època moderna, d'una partida anomenada el Pla de la Mesquita, que podria estar relacionada amb aquest possible nucli primitiu.

L'excavació arqueològica portada a terme a la baixada del Tambor l'any 1995 va proporcionar alguns materials molt rodats d'època islàmica situables entre els segles *xi* i *xii*. La presència d'aquests elements, localitzats sense context estratigràfic, simplement confirma l'existència d'algun tipus d'assentament andalusí als voltants d'aquest lloc (GÓMEZ 1995: 107).

La conquesta cristiana

La primera conquesta aragonesa

Durant el segon terç del segle *xii* es va produir una primera conquesta de la zona d'Horta de la mà del rei d'Aragó Alfons el Bataller a qui es deu la gran expansió territorial del regne a començament d'aquella centúria. Aquest monarca, el 1134, havia fet avançar les seves conquestes fins a la zona de Morella, i quedava per tant el sector que ens ocupa en mans cristianes. De fet, l'any 1132 va donar Horta a dos nobles aragonesos, per la qual cosa hem d'entendre que ja existia com a espai ben delimitat i susceptible de ser transmès.

Tradicionalment, s'ha afirmat que després de la mort d'Alfons el Bataller el 1134 la major part d'aquestes terres van tornar a mans dels sarraïns. Hi ha autors, però, que creuen que en realitat tota la zona va esdevenir una mica terra de ningú fins a la seva definitiva conquesta per part de Ramon Berenguer IV i Alfons el Cast. No sabem, però, si aquesta situació va provocar algun tipus d'alteració en el poblament de la zona, qui sap si en

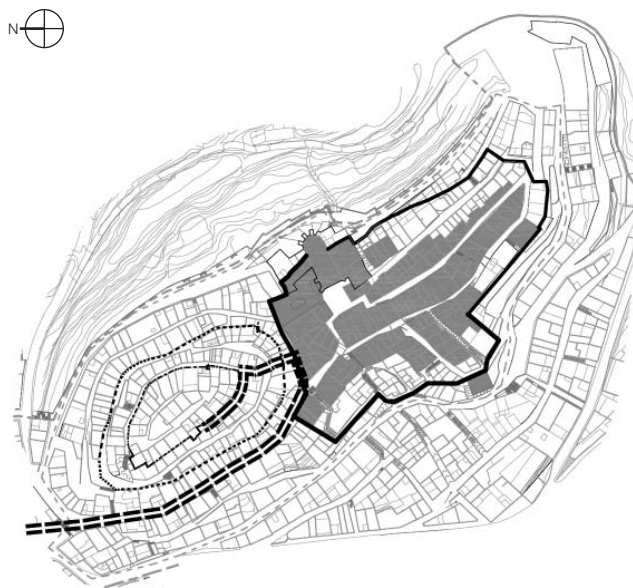
4 AHN. OOMM. Libro 1878. fol 359-360

5 (...) et deinde usque ad terminum de Caselas et de Buzot que sunt de termino de Orta et vadit ferire usque ad terminum Tortose (...) (PAGAROLAS 1997: 190)

Vista de les cases de la plaça de l'església d'Horta a partir de la qual segurament es va formar el primitiu nucli de la població.

Figura 8. Plànol d'Horta amb indicació del traçat de la muralla en relació amb el possible perímetre edificat de la població.

forma de despoblament parcial o d'agrupament poblacional a l'entorn del hisn en detriment de les alqueries.

La conquesta d'Alfons el Cast i l'organització del terme

A finals de juny de 1148 sortia de Barcelona en direcció a Tortosa l'expedició encapçalada pel comte Ramon Berenguer IV que tenia com a objectiu conquerir els territoris situats al tram final dels rius Segre i Ebre. Aquesta ofensiva va comportar la caiguda primer de Tortosa (desembre de 1148) i després de Lleida (octubre de 1149), les ciutats més importants. Posteriorment es va produir una progressiva submissió dels territoris que havien quedat a la zona intermèdia (des de les muntanyes de Prades a la Terra Alta), fins a culminar amb la presa de Miravet i Siurana l'any 1153 (ORTEGA 2000: 13).

En el document de donació del castell de Miravet a l'orde del Temple, datat del 24 d'agost de 1153, s'esmenta el terme d'Horta com un dels límits de la fortificació.⁵ El fet que la nostra població ja aparegui a la documentació cristiana abans de la seva conquesta efectiva indica clarament que Horta disposava d'una estructura administrativa prou consolidada com per ser tinguda en compte per les autoritats cristianes.

La major part de la historiografia assegura que l'ocupació de la zona d'Horta, Arnes i Caseres va formar part de la segona fase de la conquesta cristiana de Tortosa, duta a terme entre el 1162 i 1163, ja sota el regnat d'Alfons I el Cast. Josep Serrano, en canvi, creu que el territori d'Horta va quedar completament conquerit entre 1149 (data de la conquesta de Lleida) i 1153 (cessió de Miravet als Templers) o a tot estirar el 1157 (SERRANO

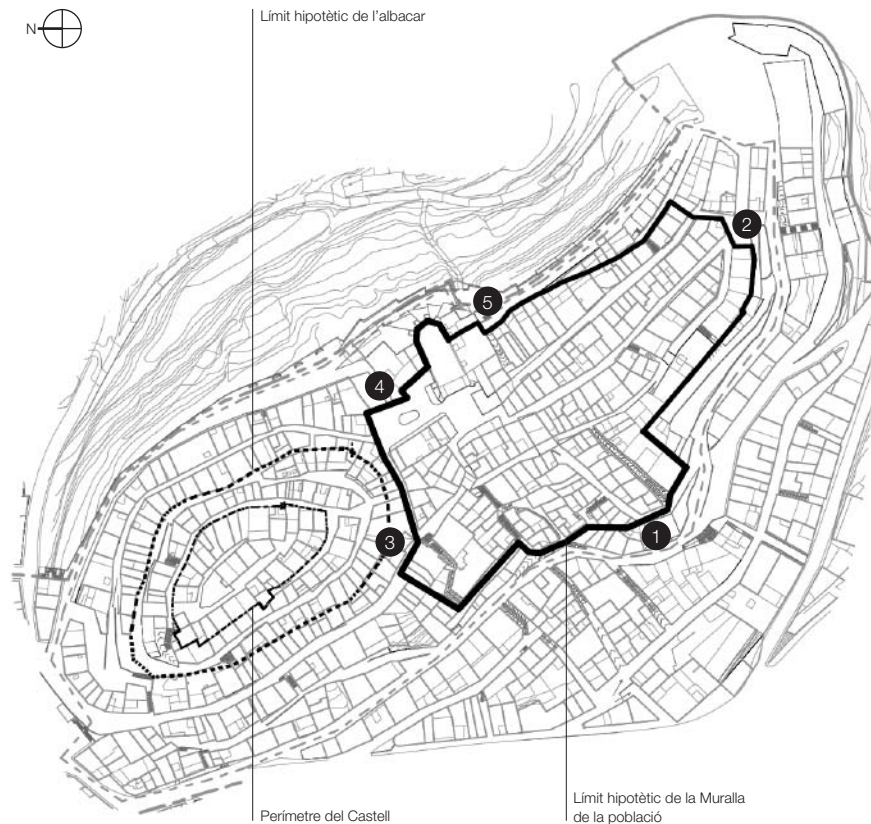
1997: 86). Aquesta interpretació, per tant, avançaria la conquesta entre 5 i 10 anys.

Sigui com sigui, no sabem què va passar amb la població musulmana de la zona, però tot fa pensar que va ser desplaçada bé cap a València o cap als llocs de la Ribera d'Ebre on es van poder mantenir les comunitats islàmiques. Alguns autors apunten la possibilitat que, com passa en altres indrets de l'entorn, el comte autoritzés la permanència de la població musulmana en el territori almenys en els primers moments posteriors a la conquesta (SERRANO 1997: 86). A banda, també s'hi podrien haver quedat els mateixos mercenaris de l'exèrcit cristià, així com homes i famílies vinguts de qualsevol part del territori darrere l'exèrcit. L'assentament d'aquesta població, que en tot cas no devia ser gaire nombrosa, es devia fer d'una manera poc estructurada i seguint un sistema semblant al de l'aprisió altmedieval.

El fet que la primera carta de poblament, de 1165, promulgada molt poc després de la conquesta, faci esment als *hominibus populatoribus de Orta qui modo populatis vel in antea ibi populaveritis* (FONT 1969: doc. 126) sembla indicar que hi va haver pacte amb pobladors prèviament establerts al terme, ja fossin d'origen musulmà o cristià.

D'entrada tots els territoris conquerits, i entre ells el hisn d'Horta i el seu districte, van passar a mans del comte de Barcelona, que era qui encapçalava l'expedició. De tota manera, una part de l'actuació comtal pel que fa al repartiment de les zones conquerides estava ja prefixada en els pactes previs a la campanya. En aquest sentit, existia un compromís de donar la cinquena part de les conquestes a l'Orde del Temple, dotar

Figura 9. Plànol del perímetre de la muralla amb indicació dels portals

- 1 Portal de l'Hospital
- 2 Portal de Sta. Maria
- 3 Portal d'en Torres
- 4 Portalet
- 5 Possible portella de la Baixada del Tambor

els Hospitalers i garantir amb terres suficients la restauració de les seues episcopals de Lleida i Tortosa. Finalment, calia també retribuir generosament l'ajut militar rebut dels nobles que havien acudit amb les seves hosts a la campanya.

Al nord de Tortosa, l'entitat territorial més significativa era constituïda pel districte del castell de Miravet, atorgat a l'orde del Temple l'agost de 1153. A partir d'aquí, el comte, inicialment senyor de la resta del territori, va iniciar gradualment la seva distribució. Així, el 1154 va lliurar Flix al cavaller Bonifaci de Volta i el 1162 concedia el castell i terme de Bene, situat a les immediacions d'Horta, a Ramon de Montcada. Sembla, per tant, que en un primer moment, la zona d'Horta va passar a ser controlada per la família Montcada, tot i que el rei encara hi manté una presència important.

La primera carta de poblament i la cessió als Montcada

El mateix Alfons el Cast, pocs anys després de la conquesta, el 1165, va prendre la iniciativa de la repoblació de la zona amb la concessió d'una carta de poblament per la que s'havien de registrar els pobladors que ja hi havia al territori com aquells que hi arribessin en el futur. Es tracta del primer document d'aquest tipus que es coneix per a la zona de l'actual Terra Alta. Tot i que la carta es va atorgar formalment el 20 de juliol, se sap que ja al gener del 1165 hi havia un document elaborat i se suposa que la carta havia estat discutida amb els primers pobladors abans de la seva concessió formal (SERRANO 1996: 17).

Cal pensar que, un cop promulgada la carta, Alfons el Cast va cedir en feu el castell d'Horta, com ja ho havia fet amb el de Bene, a la família Montcada, per tal que se'n fes càrrec.

Sabem que almenys des de 1166, estava en mans de Ramon Dapifer o de Montcada i el seu fill del mateix nom. Els Montcada posseeixen altres termes immediats als d'Horta i Bene, que inicialment no formaven part dels seus districtes territorials (SERRANO 2000: 56).

En el cas que ens ocupa, sabem que el 1166 els Montcada, juntament amb el rei, van encomanar el castell d'Horta a Pere de Subirats i als seus a canvi de la meitat dels drets que se n'obtinguessin. Així doncs, a partir d'aquest moment hi havia almenys tres nivells de senyoriu que actuaven sobre Horta. En primer terme els Subirats, castlans del castell, eren feudataris dels Montcada, els quals són senyors d'Horta i vassalls del rei Alfons (SERRANO 1996: 20).

La donació d'Horta als Templers i la formació de la Comanda

Tot i aquesta actuació conjunta entre el rei i els Montcada que exemplifica els drets d'aquesta família sobre el terme, el 1174 o el 1177, Alfons el Cast fa donació als templers del castell d'Horta (SERRANO 1996: 67). D'aquesta manera, l'orde militar, que ja posseïa el castell de Miravet, es fa càrrec de l'organització i repoblació de la zona d'Horta. Pel que fa als drets que els Montcada tenien sobre Horta s'inicia un procés que durarà 25 anys, durant el qual els templers aniran fent-se amb la totalitat de la jurisdicció sobre Horta (SERRANO 2000: 57).

Paral·lelament als acords entre el Temple i els senyors laics que tenien drets sobre Horta, l'orde devia iniciar negociacions amb la seu tortosina per tal de delimitar els espais d'actuació de cadascun. Tot això es va concretar en la signatura d'una concòrdia el 27 de maig de 1185 en la qual s'estableixen les

bases de la relació entre els templers i el bisbat de Tortosa a la zona del castell d'Horta i, per extensió, a les viles d'Ascó i Riba-roja. Segons aquest document el bisbe cedeix als templers un terç dels delmes del castell i terme d'Horta, retenint-se la Mitra la primícia de tots els fruits i animals, així com els beneficis de les esglésies allà construïdes. Per la seva banda, el Temple es reservava una dominicatura de 25 parellades de terra lliures de tota obligació i es comprometia a cedir al bisbat una cafissada de terra i tot el terreny necessari per a la construcció de l'església i de les cases dels clergues d'Horta (PAGAROLAS 1999: 265).

Segons era el costum entre els templers, entre la donació reial i la constitució de la comanda van passar encara alguns anys, que devien servir a l'orde per estructurar les noves possessions, consolidar-ne el domini i iniciar la seva repoblació. En tot cas sabem que el 1197 apareix ja documentat un primer comanador d'Horta, fet que indica la constitució efectiva de la comanda. Fins aquell moment, el senyoriu havia estat en mans del mestre provincial, encara que alguns autors creuen que el seu control immediat devia competir a les cases properes de Gardeny i Corbins (SERRANO 1997: 90).

El 10 de gener de 1192, l'Orde del Temple va atorgar una nova carta de poblament als habitants presents i futurs d'Horta. Es fa difícil de determinar, en base a la poca documentació que disposem sobre l'època, el sentit d'aquesta carta. La major part dels autors consideren que tot el procés de cessió del terme al Temple és conseqüència de l'escàs èxit de la repoblació derivada de la carta de 1165. Altres, en canvi, opinen que aquest document simplement un acte per mitjà del qual l'orde confirma el seu domini sobre els termes d'Horta i disposa, encara que genèricament, el marc en què s'han de desenvolupar en el futur les relacions entre el nou senyor i els pobladors (SERRANO 1996: 24).

A partir de la constitució de la Comanda, Horta estarà governada per un comanador que comptarà amb un reduït nombre de col·laboradors que pertanyen als diferents estaments de l'orde. Així l'any 1370 hi ha assignats un frare cavaller, un sergent, dos servents, un capellà hospitaler, un capellà seglar, un escolà, una dona per netejar la casa, tres mossos d'estable i un forner.

L'organització urbana d'Horta després de la conquesta cristiana

L'organització generada per la Carta de Poblament de 1165

La major part de la historiografia sembla coincidir en el fet que durant els primers vint-i-cinc o trenta anys després de la conquesta, fins al 1175 o 1180, l'arribada de pobladors a la zona devia ser nul·la o molt escassa. Es diu que de fet, la colonització difícilment podia haver-se iniciat abans de la dècada de 1170, quan la frontera amb els musulmans es va establir en la línia Morella-Penyíscola i la zona d'Horta va quedar completament estabilitzada des del punt de vista militar (ORTEGA 2006: 6).

De tota manera, hem de recordar la promulgació el 1165, molt poc després de la conquesta (1162-1163), de la carta de

Poblament del terme d'Horta per part d'Alfons el Cast. Aquest document resulta significatiu i no es pot oblidar, tot i que en general la major part dels autors han tendit a considerar que no va arribar mai a reeixir en el seu objectiu de portar població a la zona.

En aquell document el rei feia donació als pobladors d'Horta i Bene de tots els termes dels dos llocs segons els límits que tenien en època dels sarraïns i els autoritzava a fer-hi cases (*et faciatis ibi casas*). La donació incloïa els castells que hi poguessin haver en el territori cedit, a excepció del castell d'Horta que, juntament amb una dominicatura, retenia per a ell. En aquest document, per tant, Alfons sembla ignorar la donació que el 1162 havia fet del castell de Bene a Ramon de Montcada. La carta conté també un breu estatut jurídic com a ordenament bàsic que havia de regir la comunitat d'Horta (inclòs el lloc annex de Bene).

En termes generals les disposicions de la carta es mantenen dins dels límits del que acostuma a ser habitual: garanties de seguretat jurídica per a la possessió de les terres, l'execució dels deutes i per a la celebració del mercat; establiment del sistema d'organització veïnal amb l'elecció del çavalçèquia per part dels veïns i del çavalmedina (denominació aragonesa equivalent a la de batlle) pel rei.

Un aspecte significatiu de la carta és que no estableix, com sí que fan la majoria, la quantitat de terra que s'assigna a cada individu que ha d'arribar a poblar el terme. Això fa pensar a alguns autors que els pobladors als quals es dirigeix el document ja es trobaven al lloc i fins i tot podien haver participat en la seva elaboració. Es tractaria, per tant d'un grup que amb anterioritat a la promulgació de la carta ja estava establert al terme, que fins i tot tenia una certa organització comunitària pròpia, i que el que es pretén amb la carta de poblament és regularitzar jurídicament una situació de fet.

En aquest context l'element clau és la ubicació que va tenir aquest poblament. Ja hem vist quina era, si més no aparentment, la situació inicial d'època islàmica: un hisn dalt del turó amb, potser, un petit raval en el qual es trobaria la mesquita, i un poblament dispers en el terme distribuït per alqueries. Aquesta dispersió queda reflectida en la mateixa documentació, ja que dins del terme del castell d'Horta es parla, ja abans de la conquesta, d'altres indrets com ara Bot o Caseres i posteriorment del lloc de Bene.⁶

No tenim gaires dades per determinar com es va organitzar la població amb posterioritat a la conquesta. Pensem que la zona del possible raval islàmic no es devia poblar, vist que la partida anomenada de la Mesquita, que semblaria correspondre a aquell espai, apareix a la documentació moderna com una zona de conreu, sense urbanitzar. Així doncs tenim dues opcions. Per una banda un nucli de poblament agrupat a l'entorn del castell (potser dins l'albacar) buscant la protecció que li oferia la fortificació. Una segona possibilitat és un poblament dispers que hauria reocupat les alqueries i nuclis d'època islàmica.

Nosaltres ens inclinem per aquesta segona possibilitat per diferents motius. En primer lloc perquè tota la documentació d'aquesta primera època, tot i ser escassa, traspua referències a una dispersió en l'ocupació: l'existència d'almenys un segon nucli com és el de Bene, la referència a esglésies ja construïdes

6 Bot i Caseres apareixen esmentats com a castells del terme d'Horta en la donació del castell de Miravet al Temple el 1153.

al terme que trobem en la concòrdia de 1185, etc.⁷ En aquest mateix sentit, tot sembla indicar que l'església parroquial d'Horta no es va construir fins a finals segle XII. També reforça aquesta idea la mateixa carta de poblament de 1165, quan parla d'un sistema de regadiu consolidat, amb la presència d'un funcionari encarregat del seu manteniment. Aquests elements s'adiuen més a una reocupació i reutilització dels espais islàmics (el sistema de regadiu segur, i per què no també les alqueríes) o fins i tot amb la permanència d'almenys una part de la població islàmica, tot i que probablement amb aportacions de nousvinguts. Un darrer argument a favor d'aquesta hipòtesi és que la documentació moderna de la zona del turó del castell, que és on s'hauria d'haver situat aquest poblament inicial, no hi esmenta edificis fins al segle XVIII. Aquesta situació és difícil d'explicar si considerem el turó del castell com el nucli primitiu de la població del terme.

Per tots aquests motius creiem que en els anys immediatament posteriors a la conquesta, no es va formar un nucli agrupat al voltant del castell, sinó que la població del terme d'Horta estava dispersa, i possiblement ocupava les antigues alqueríes islàmiques. Per contra, el turó del castell es mantenia isolat, amb la fortificació cristiana al seu cim, que havia perdut fins i tot el possible raval extramurs que podia haver tingut en època islàmica.

El castrum d'Orta

Després de la conquesta d'Alfons el Cast en el tercer quart del segle XII, l'antic hisn d'Horta és ocupat per les noves autoritats i es transforma en un castell feudal. Molt probablement, almenys en un primer moment, els nous castlans del rei o dels Montcada primer i potser fins i tot el comanador templer després, utilitzaran les mateixes construccions del *hisn* andalusí. Posteriorment, i a partir de la consolidació de la ocupació cristiana, la colonització del territori i el creixement de les rendes senyoriales que aquesta va comportar, es devia iniciar la construcció d'un nou castell en funció de les noves necessitats derivades, especialment, de la instal·lació a Horta d'una comanda templera el 1177.

Tot i que no tenim restes arqueològiques visibles en el moment actual que ens permetin establir l'estructura del castell feudal, disposem d'algunes referències documentals d'època moderna que ens ajuden a tenir una certa imatge de la seva estructura. En aquesta tasca ha estat d'especial ajut la documentació derivada de les visites d'inspecció que els responsables de l'orde de l'Hospital feien a les diferents comandes i també els informes de cada comanador que feien referència a les millores que havia dut a terme a la comanda en el transcurs del seu mandat o durant un període determinat de temps. La documentació d'aquest tipus no apareix fins a mitjan segle XVI, per la qual cosa només disposem de les característiques del castell en el seu darrer període de funcionament. De tota manera, creiem que es poden identificar, dins el conjunt d'edificis moderns, les estructures que conformaven la primitiva fortificació cristiana.

Sabem que el castell -entemem que estem parlant del recinte superior- estava presidit per una torre circular que se situava en el punt més alt.⁸ No tenim cap dada sobre les dimensions ni l'estructura de la torre, a banda de saber que estava dividida en diferents pisos separats per voltes i que, ja en època moderna, tenia una porta a la planta baixa que donava al pati, tot i que l'original es devia trobar a l'alçada del primer pis.⁹ A tall d'hipòtesi, es podria citar com a possible paral·lel la torre rodona

Vista de l'hospital de la vila. D'origen medieval, l'edifici actual és del 1575. Dóna nom a un dels portals de la muralla.

7 *Retinemus autem nobis ecclesias omnes in iamdicto loco constructas et clericos, oblationes et defunciones et omnia alia que ad iure episcopale pertinent noscantur* (PAGAROLAS 1999: 266)

8 AHN. OOMM. Libro 1871

9 AHN. OOMM. Libro 1871

10 AHN. OOMM. Lligall 8291² núm. 4

11 AHN. OOMM. Leg. 8290², núm. 13

12 Així, el 1676, en l'interrogatori d'un testimoni en un plet endegat entre la Universitat d'Horta i el Comanador per l'ús del forn de pa, es parla de la *placeta que està en la porta de dit castell*. ACA. Ordes Militats. Gran Priorat. núm. 667

13 AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 7. El jornal és una mesura de superfície agrària que canvia molt segons les poblacions i fins i tot en funció de les èpoques. Nosaltres hem pres com a base el jornal de Tortosa, que és el més proper dels coneguts, i que equival a 2.190 m²

14 AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 14. La vara és una mida pròpia del País Valencià i de la Catalunya Occidental, que en el cas de la zona de Tarragona equival a 0,78 m (ALSINA 1996: 241).

del castell d'Uldecona, construïda en la mateixa època i sota la influència també dels Montcada.

Al voltant de la torre es devia generar un pati amb diferents construccions, algunes de les quals potser ja provenien, tot i que amb modificacions, del *hisn* andalusí. Entre les noves destaca una capella, documentada des del 1535,¹⁰ tot i que podria ser de la primera fase, o com a mínim del moment de constitució de la Comanda, ja que aquest tipus d'element és essencial en els castells dels ordres militars. Sabem, d'altra banda, que el recinte estava tancat per una muralla perimetral amb nou bestorres.¹¹ El nombre d'aquestes construccions és indicatiu de l'extensió important que molt probablement havia de tenir el perímetre del castell. No sabem on era l'accés principal, ja que no tenim referències documentals que ens el situïn, tot i que és probable que es trobés en la zona de l'actual pas cobert sobre el carrer castell. En tot cas, del que sí tenim notícia és de l'existència d'una petita plaça davant la porta del castell,¹² i que hi havia un camí que hi pujava des de la vila, seguint aproximadament el traçat dels actuals carrer Bonaire, Grau i Castell.

Pel que fa a les dimensions del seu recinte, disposem de dos amidaments d'època moderna. El primer, dut a terme el 1744, indica *Que el citio o espacio que ocupava el castillo (...) consta de dos jornales de tierra*.¹³ per la qual cosa la superfície de la zona del castell correspondria a uns 4.380 m². Hi ha un segon amidament portat a terme el 1754, en el qual s'especifica el perímetre del castell: *consta de trescientas quarenta y quatro varas de circunferencia*.¹⁴ A partir d'aquestes dades, cal pensar en un recinte del castell amb un perímetre de 268 m aproximadament.

Si traslладem aquestes dues mides a l'interior de la trama urbana d'Horta, equivaldrien més o menys a l'espai definit actualment pels carrers del Grau i Moragrega (superfície de 3.437 m² i perímetre de 244 m si ho prenem per la part interior dels carrers). Es tractaria d'un recinte de dimensions considerables, comparable, però, amb el dels castells de Miravet i Uldecona.

S'ha pogut comprovar com, almenys en el cas del núm. 16 del carrer Moragrega, es documenta, a uns 3-4 m per darrera de la façana actual, un mur fet amb grans carreus quadrangulars de pedra que podria correspondre al tancament primitiu del castell. Per aquest motiu, creiem que en realitat la paret del castell no seguia la línia de l'actual carrer Moragrega, sinó que aniria una mica més endarrerida, i que de fet hauria generat les mitgeres entre els carrers Castell i Moragrega. Caldria sistematitzar en el futur la presa de dades d'aquests elements per tal de poder detectar i situar de manera més exacta les possibles traces del perímetre murat medieval.

La cessió d'Horta als Templers i la carta de poblament de 1192

Tradicionalment s'ha cregut que la carta de poblament de 1165 finalment no va reeixir a fixar població en el territori i que per tant es va haver de recórrer als templers per tractar de donar un nou impuls a la repoblació del terme mitjançant la promulgació, el 1192, d'una segona carta de poblament. Aquesta sembla inscriure's en un procés de major abast territorial ja que coincideix en el temps amb altres documents similars com els de Gandesa i Crestes el mateix any o la primera carta de poblament

del Pinell el 1198. Aquesta tendència es consolida amb força a tota la zona durant la primera dècada del segle XIII, quan fins i tot alguns autors parlen d'intensitat repobladora a tota la zona de la Terra Alta (ORTEGA 2006: 7). Així doncs, cal situar aquesta segona carta en el context del procés definitiu de repoblació de la zona que fa afectar no solament Horta, com en el primer cas, sinó tot el conjunt del territori.

El naixement i formació de la vila d'Horta (segles XIII-XV)

Tradicionalment s'ha considerat que el primitiu poblament d'Horta es va desenvolupar en primer lloc als peus del castell, seguint el pendent del turó, i que posteriorment es va ampliar cap al sud a partir de la zona en la qual s'havia construït l'església parroquial (TARRAGÓ 1991). Més amunt hem posat en qüestió aquesta hipòtesi i hem tractat de demostrar que el poblament primitiu d'Horta es va situar de manera dispersa en nuclis petits repartits pel terme i no als peus del primitiu castell

Sembla que és a partir de la concòrdia de 1185 entre els templers i el Bisbat de Tortosa que es fixen les bases per a la constitució de la parròquia d'Horta, amb la cessió per part de l'orde a la diòcesi d'una cafissada de terra i el terreny per a la construcció de l'església i la casa dels clergues (PAGAROLAS 1984: 266). Així doncs, cal pensar que amb posterioritat a aquesta data, però no molt més enllà, es devia començar a construir, en terrenys cedits pels templers, l'església parroquial d'Horta, que per tant podem vincular d'alguna manera amb la segona carta de poblament, promulgada poc després de la concòrdia.

En principi sembla lògic pensar que el nucli inicial es començaria a formar al voltant de l'església i la plaça, on segurament també se situaria el mercat. De fet, la carta de poblament de 1192 esmenta de manera específica el *foro* de la vila. També vinculat amb aquest nucli inicial hi devia haver una zona de creuament dels camins que, des d'Horta, portaven a les diferents poblacions de l'entorn. A partir d'aquest punt el nucli es va anar ampliant a mesura que s'incrementava el nombre de pobladors i es desenvolupava l'activitat comercial generada pel mercat. De tota manera, aquesta zona inicial va mantenir, i encara té, la centralitat institucional respecte al conjunt, ja que, a banda de l'església i el mercat, s'hi van situar també els edificis institucionals, específicament l'ajuntament. Igualment, és aquí on tenen lloc les cerimònies principals de presa de possessió dels nous comanadors d'Horta

En el cas d'Horta, les zones d'expansió del poblament entenem que estan determinades fonamentalment per dues variables. D'una banda la mateixa topografia del terreny, ja que el límit septentrional del nucli estava determinat per l'inici del vessant del turó del castell, que quedava isolat en un dels costats de la població. Aquest fet és habitual en altres casos de viles nascudes als peus de castells templers, com ara Miravet, Ascó o fins i tot la mateixa Tortosa, on la fortificació es manté separada del nucli de poblament que es desenvolupa a la part baixa del turó. Pel que fa als límits oriental i occidental, estan determinats per la mateixa orografia, que sobretot a la banda est pateix un brusc desnivell. D'altra banda, en aquest costat hi ha l'església parroquial i el cementiri, que evidentment serveixen de límit. Pel costat oest el pendent era menor, especialment a la banda més septentrional, coincidint segurament també amb el

Figura 11. Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1400-1640

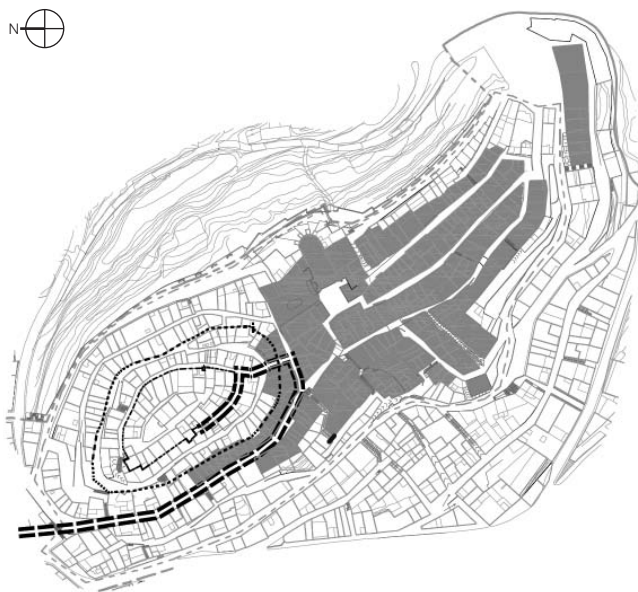
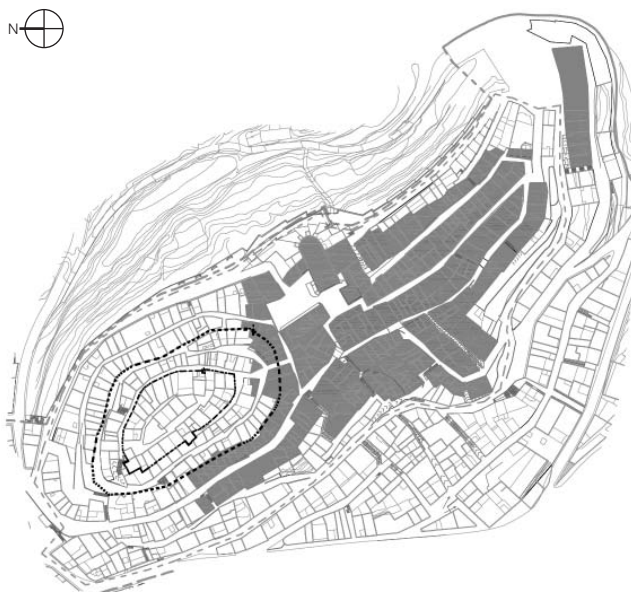

Figura 12. Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1640-1750

camí que venia d'Arnes, indret en el qual es va situar més tard l'hospital de la població.

Per aquest motiu, el creixement inicial es devia dur a terme a la zona situada immediatament a l'oest de l'església i de la plaça, fins a assolir el límit occidental de la plataforma. A partir d'aquest moment, el creixement natural de la vila va ser cap a la banda meridional, i sembla que es va desenvolupar a partir de tres carrers paral·lels que es devien anar allargant progressivament. No tenim dades sobre com es va produir aquest creixement, tot i que el més probable és que s'iniciés en l'actual carrer Picasso, el traçat del qual segurament es pot identificar amb el recorregut urbà de l'antic camí dels Ports. A partir d'aquest carrer, progressivament, es devien anar generant els carrers paral·lels, situats en els límits exteriors de la plataforma sobre la qual se situa la població. Pel que fa al tancament de la zona en aquesta primera època, tampoc tenim cap dada, tot i que el més probable és que funcionés com a protecció la part posterior de les mateixes cases.

El segon element a tenir en compte per tal de comprendre la dinàmica de creixement de la població, i que acabem d'esmentar de passada, és el traçat dels camins que conflueixen a la vila, ja que en la major part dels casos aquestes vies es transformen en pols de creixement urbà. Els accessos principals a Horta eren tres. Per la banda nord, a la zona de la bassa de l'Ametlla confluen (de fet encara ho fan avui dia), diversos camins, entre els quals destaquen els procedents de Lledó, Bot i Arenys de Lledó. A partir d'aquest punt l'accés a la població es feia pels peus del turó del castell. Entenem que l'entrada principal era per la banda occidental, seguint aproximadament el traçat de l'actual carrer Bonaire. No sabem si hi havia ja des del primer moment

una segona entrada per la banda est, que portaria directament a la plaça a través del Portalet. El fet és que en molts casos aquest diminutiu es refereix a portals més petits oberts amb posterioritat a la construcció de la muralla. En aquest cas, es tractava d'habilitar un segon accés al centre de la vila una vegada el carrer Bonaire ja es trobava molt urbanitzat. Un cop dins la vila, el camí continuava per un dels carrers longitudinals, segurament l'actual carrer Picasso, i sortia per l'extrem sud, en direcció als Ports i al camí ral que uneix Tortosa i Gandesa. Una darrera via d'accés la trobaríem per la banda oest, seguint el camí d'Arnes, que entraria a la vila per la banda de l'Hospital.

Així doncs, és molt probable que el creixement inicial es produís a partir de la plaça de l'església, amb la generació de carrers paral·lels i perpendiculars a aquesta. Al mateix temps es devia començar la urbanització dels trams inicials dels camins d'accés a la vila, és a dir, els actuals Comanda (en direcció nord), Hospital (oest) i Picasso (sud). Posteriorment, i a partir d'aquestes vies inicials es devia començar a generar una trama urbana més complexa de carrers paral·lels als primitius, fins a assolir els límits naturals de la plataforma. En aquest sentit, el carrer Picasso va generar els de Santa Anna i Baix, i Hospital els de la Botera i les Grasses.

No tenim dades de població fins al segle XIV, quan es documenten els primers fogatges que ens permeten contrastar aquest suposat creixement demogràfic. En aquest sentit, hi ha estimacions per al conjunt de la Comanda d'Horta cap al 1309, que hi situen entre 420 i 560 persones (ORTEGA 2006: 12). Pel que fa al poble d'Horta, el fogatge de 1358 hi situa 43 focs, que gairebé es doblen en el de 1378, moment en el qual es localitzen un total de 81 focs (ORTEGA 2006: 19). El fogatge de 1497 xifra la

població d'Horta en 104 focs (IGLESIES 1991: 338) i el de 1553 en 130 (IGLESIES 1979). Aquest increment continuat de població ha de tenir com a conseqüència directa un creixement urbà notable, tota vegada que cada foc es pot associar aproximadament a un habitatge. En aquest sentit, en gairebé 200 anys es triplica la població d'Horta, proporció que es podria traslladar, potser només en part, al nombre d'edificis en funcionament.

Una conseqüència clara d'aquesta fase de creixement econòmic i demogràfic és l'inici de la construcció de l'actual església de Sant Joan d'Horta, emmarcada ja clarament en els paràmetres de l'art gòtic. Es diu que el temple es va començar a construir entre finals del segle XIII i principis del XIV, moment en què s'aixecà l'absis i el primer tram de la nau, mentre que la resta de l'edifici correspon a un moment posterior, situat entre els segles XV i XVI (CARBÓ 2007: 203). Així doncs, les dues fases de construcció del temple es corresponen amb exactitud amb dos moments de fort creixement econòmic i demogràfic d'Horta, enmig dels quals hi va haver una fase de recessió que va coincidir amb l'aturada de les obres.

Pel que fa a la cronologia d'aquest creixement, només tenim les dades aportades pels resultats de la intervenció de 1995 a la baixada del Tambor, que va situar la construcció de les cases d'aquell carrer entre els segles XIV i XV. Aquesta datació coincideix amb la cronologia proposada per a la construcció de la muralla perimetral.

Molt poca cosa sabem de com eren les cases en funcionament en aquest període ja que no se n'ha conservat cap resta visible i fins i tot la major part de les parcel·les han patit progressives ampliacions i compartimentacions que han desdibuixat de manera notable la possible estructura inicial. De tota manera, i a partir del que sabem que passa en altres llocs més ben estudiats podem fer una aproximació indirecta de com podrien ser aquestes edificacions.

Així, en termes generals, el més probable és que es tracti d'edificis construïts sobre parcel·les rectangulars d'entre 4 i 4,5 m d'amplada de mitjana, dimensió que està determinada per la llargada habitual de les bigues de què es disposava. Aquest tipus és característic dels habitatges urbans, almenys des del segle XIII, i constitueix una mostra de la tradicional casa de cós, que predominarà en la construcció urbana de caràcter modest durant tota l'edat moderna.

15 AHN. OOMM. Libro 1871

16 ACA. Ordes Militats. Gran Priorat. núm. 667

17 ACA. Ordes Militars. Gran Priorat. núm. 667

18 ACA. Ordes Militats. Gran Priorat. núm. 669

19 D'aquest procés tenim el testimoni de la visita de millores de la Comanda d'Horta del 1712: *Primeramente, la cabeza de dicha encomienda ha sido y es la dicha villa de Orta en que para su habitación el comendador tenia un palacio o castillo muy antiguo y fuerte y en el año mil settecientos y seis, las tropas de su Magestad, mandadas por el mariscal de Tese, por entender convenia al Real servicio, lo demolieron y arrasaron enteramente en ocasión y tiempo que dicho comendador habia empezado a fabricar en él un sumptuoso quarto, para cuya fabrica en los patios de dicho castillo tenia dicho comendador mucha maderera labrada y todos los materiales necesarios para la conclusión de dicha obra. Y así dichos materiales, como todo lo que se hallaba dentro de dicho castillo, sus graneros y bodegas y abrasó con los ornillos que quemaron.* AHN OOMM Libro 1871

Es tractava d'immobles rectangulars, d'una sola crugia perpendicular al carrer, i que s'alçaven entre mitgeres cegues, sovint reforçades amb arcs apuntats de descàrrega. Acostumaven a tenir, si les dimensions de la parcel·la ho permetien, una eixida o corral al darrere i, menys usualment, un petit pati lateral. Són cases amb planta baixa (on se situava l'obrador en cas que fos habitada per un artesà), pis i, de vegades, golfes. La comunicació entre els pisos es devia fer per escales interiors adossades a les mitgeres. Pel que fa als materials, poca cosa en sabem, i caldria que en el futur se sistematitzessin els estudis de paraments previs a l'enderroc de les edificacions, fins i tot en aquelles façanes que han estat completament reconstruïdes. De tota manera, el més probable, tal com passa habitualment en contextos urbans medievals i fins i tot moderns, és que els edificis, sobretot les parets mitgeres, es construïssin amb tàpia, aixecada sobre un sòcol de pedra, més o menys alt, en funció dels casos. La façana, en canvi, més exposada a les inclemències del temps, segurament estava aixecada amb pedra.

El castell en època baixmedieval i moderna

Hem vist anteriorment quina era l'estructura medieval del castell. Tenint en compte la documentació escrita hem pogut establir que a partir d'aquesta estructura inicial es van anar aixecant progressivament noves edificacions tant amb finalitats residencials del comanador, frares i servents que hi vivien, com per a emmagatzematge dels productes derivats de les rendes de la comanda. En aquest sentit, en la documentació moderna es té constància de l'existència de graners, trulls, cellers i cups tant per a vi com per a oli, així com diferents estances per a ús dels membres de la comunitat i de caràcter representatiu de la senyoria d'Horta. Sabem, per exemple, que el 1560 s'hi va construir un graner molt gran i un celler amb dos cups de pedra picada, un per a raïm, de més de 300 càrregues, i un altre per a oli, de 2.000 cànters de capacitat. També en aquest document es fa esment de tota una sèrie d'estances del castell, que havia estat objecte poc abans d'importants remodelacions: la cambra vella, la segona cambra, la torre rodona, la torre del graner, la cambra major al costat de la capella, la sala de les tres fustes, el graner nou, els estudis, i diverses altres sales de més difícil definició.¹⁵ De l'entitat de les edificacions n'és mostra la utilització de la paraula 'palau' per referir-s'hi en la documentació de l'època.¹⁶ També s'hi trobava la presó senyorial, com corresponia al fet que els templers tenien la jurisdicció civil i criminal sobre el terme d'Horta. Tots aquests elements indiquen clarament l'existència d'un complex relativament important d'edificacions de diferents èpoques a redós de la muralla perimetral.

Pel que fa a l'ús del castell, disposem d'algunes referències en les quals s'especifica que, almenys fins a començament del segle XVIII, el comanador d'Horta hi tenia la seva residència, i que no disposava de cap altre lloc d'habitació a la vila que no fos la fortalesa.¹⁷ També ens consta que el 1690 es va reunir al seu interior el consell general de la vila i terme d'Horta.¹⁸

Aquest procés, amb successives millores i remodelacions de les edificacions interiors del castell, va durar fins a començament del segle XVIII. Concretament, el 1706, en el marc de la Guerra de Successió, les tropes borbòniques van destruir el castell, que va quedar inservible.¹⁹ A partir d'aquest moment, es

decideix abandonar-lo i construir un edifici nou com a seu de la comanda a l'interior de la vila. Al llarg del segle XVIII continuem tenint referències sobre el castell antic, que sembla que estava completament abandonat i enrunat, i del qual quedava només en peu la torre mestra.²⁰

Finalment, el 1771 i en vista de l'estat de degradació de la torre, el comanador en va decidir l'enderrocament. Així, es conserva un rebut de jornals de paleta i manobre esmerçats en *derrivar la torre del castillo que amenazaba ruina*. La pedra va ser triada, recollida i traslladada a la Casa de la Comanda, segurament per a ser reutilitzada.²¹

No sabem què va passar amb els terrenys del castell a partir d'aquest moment, tot i que el més probable és que es parcel·lessin i es venguessin a persones de la població per tal de fer-s'hi cases o corrals. En tot cas, sabem que a partir de mitjan segle XVIII es produeix a Horta, igual com passa en molts altres nuclis de Catalunya, un important creixement econòmic i demogràfic que portarà aparellat necessàriament un increment de l'edificació. El solar de l'antic castell i el seu entorn esdevingueren un espai molt apte per absorbir, en part, aquesta necessitat de creixement.

Tenim, per exemple, el cas de la casa del núm. 10 del carrer Moragrega, a la llinda de la porta de la qual apareix la data de 1787. De fet, existeix un padró d'habitants d'Horta datat del 1817 en el qual s'esmenten 78 unitats familiars que vivien a la zona coneguda com a barri de la costa, que entenem que cal identificar amb el turó del castell. Uns anys més tard, el 1843, es va fer un altre padró en el qual ja apareixen definits bona part dels carrers que ocupen actualment la zona del turó. De tota manera, i això és significatiu, no acaben d'aparèixer o no hem sabut identificar els edificis situats a la part més alta de la població, en el que seria avui en dia el carrer castell. Això podria explicar-se pel fet que, en tractar-se de padrons d'habitants, no s'hi fa esment dels espais on no s'hi resideix, fonamentalment els corrals i coberts, que és el que probablement encara hi havia en bona part a la zona de l'antic castell durant la primera meitat del segle XIX. En els padrons posteriors i especialment en el registre fiscal d'edificis i solars de 1906 va apareixer la trama urbana de la població també en aquest tram superior del turó. De tota manera, fins i tot en aquest moment força avançat, sabem que no tot el solar era construït i que les edificacions que s'hi documenten són de menor alçada que la resta (planta baixa i pis a tot estirar), fet que podria indicar un estadi encara inicial d'urbanització de la zona.

La muralla baixmedieval

Hem vist com el procés de creixement urbà va ser especialment intens durant els segles XIII i XIV. Com passa en moltes poblacions catalanes, a finals d'aquesta darrera centúria, es devia tancar l'àrea urbanitzada i la seva zona de creixement, amb una muralla perimetral, que és la que ha deixat indicis en la documentació moderna. Tot i que només tenim referències documentals indirectes, creiem que cal situar la construcció d'aquest recinte en el tercer quart del segle XIV, en el marc de l'ordre general d'emmurallament de les poblacions catalanes que va promoure el rei Pere el Cerimoniós a partir de 1356 com a conseqüència de la guerra amb Castella.²²

Tradicionalment s'ha pensat que el primitiu nucli d'Horta se situava als peus del castell, seguint un entramat de carrers concèntrics que s'enfilaven fins a la part alta del turó, on es trobava la fortificació. Es considerava que les seves muralles vindrien determinades pels desnivells que hi ha entre el carrer Medi Natural, Messeguer i Tomàs Gil, a la banda est, i Bonaire, Moragrega i castell a l'oest (CARBÓ 2007: 185).

Al nostre entendre aquesta apreciació s'hauria de posar en qüestió ja que no hi ha constància documental d'edificis en el turó del castell, més enllà dels que voregen l'actual carrer Bonaire, fins ben entrat el segle XVIII, quan la fortificació ja es trobava completament abandonada. Per altra banda, no hi ha referències clares a trams de muralla en aquesta part de la població, més enllà d'algun esment d'ubicació dubtosa. En aquest sentit, nosaltres entenem que el nucli cristià ja de bon començament se situa fonamentalment en el sector meridional de la població, on es localitza l'església parroquial. És aquí on trobem la muralla de tancament medieval de la vila d'Horta i la gran majoria de les cases que apareixen als capbreus dels Hospitalers. Malauradament, no disposem de dades documentals directes que ens parlin de la seva construcció ni de com s'organitzava la muralla en època medieval. Les primeres referències de què disposem, ja del segle XVII, no són gaire clares pel que fa a les cites dels noms dels carrers ni a les afrontacions de les parcel·les.

A partir del capbreu de 1674 la documentació es torna una mica més precisa i comencem a trobar referents topogràfics que ens permeten situar en la trama urbana d'Horta, tot i que de manera aproximada, els esments documentals a la muralla. A partir d'aquest moment també desapareixen les referències a la seva presència a la zona de la costa del Castell. En aquest sentit, sabem que la muralla anava per la part posterior de les cases de la part oriental del carrer de Cavallers (actual de Santa Anna),²³ i passava pels carrers Hospital,²⁴ Bonaire,²⁵ Mig (actual Picasso)²⁶, i Baix.²⁷ També s'esmenta com una de les afrontacions de la casa que els comanadors d'Horta es van fer construir a la vila després de la destrucció del castell durant la Guerra de Successió.

A partir d'aquestes referències podem resseguir d'una manera més o menys clara el traçat hipotètic de la muralla. Nosaltres

20 Així, el 1754, en el document d'amidament de les propietats de la comanda hi ha la següent referència sobre el castell. *El sitio o espacio que ocupava el castillo que antes tenia la sagrada y militar religión en esta villa, que fue demolido en las guerras passadas, confrontante con tierras comunes, consta de trescientas quarenta y quatro varas de circunferencia, el qual se halla todo demolido a excepción de una torre llamada redonda, que tiene de elebación y altura por la parte de fuera veynete y dos varas y por la parte de dentro seis varas.* AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 14

21 AHN. OOMM. Lligall 8291²

22 Vegeu més amunt el capítol específic sobre la muralla de la vila

23 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 89v-90v

24 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 43r

25 AHN. OOMM. Libro 1878, fol 73r-74r

26 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 100v-101r

27 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 84v

28 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 45r

29 AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 7

30 Vegeu, més avall el capítol dedicat al carrer de Santa Anna

Vista de la nova seu de la comanda, construïda a principis del segle XVIII un cop abandonat el castell

pensem que arrencaria de l'església, aniria per darrere les cases de l'actual carrer de Santa Anna, i giraria en el punt de trobada dels carrers Santa Anna, Picasso i Baix, on hi havia un portal. D'aquí continuaria per darrere dels edificis de la banda occidental d'aquesta darrera via, seguint el límit del pendent de la costa, per darrere les cases del carrer de la Botera i enllaçaria amb el de l'Hospital, a l'extrem del qual hi havia un segon portal. A partir d'aquest punt el traçat es fa més imprecís, tot i que sabem que passava per l'entorn del carrer de les Grasses²⁸ i pel costat de l'actual casa de la Comanda²⁹, prop de la qual hi havia un altre dels portals principals. La muralla continuava per la zona del carrer Bonaire i devia arribar fins al portalet i l'església.

Pel que fa al tipus de parament i l'aparell constructiu d'aquesta muralla, tenim pocs elements. Els trams que es conserven més o menys a la vista per la banda del darrere de les cases del carrer de Baix, tot i que segurament estan molt modificats i reconstruïts, són els únics que ens donen algunes pistes. A la part baixa del mur de la façana posterior del número 34 del carrer i en menor grau en la del 26-30 es documenten traces d'un mur fet amb carreu mitjà, força ben escairat i disposat en filades regulars de blocs a trencajunt. No disposem d'evidències irrefutables sobre el fet que aquest pany correspongui a la muralla baixmedieval, però per la seva situació entenem que és molt probable que així sigui.

En termes generals, i a partir del que coneixem sobre els sistemes defensius que es van desenvolupar en aquest tipus de recintes, cal pensar que es tractava d'un pany de muralla de cap a 1 m d'amplada, potser amb bestorres, normalment quadrades, situades a intervals més o menys regulars en el

seu perímetre, sobretot flanquejant els portals. No sabem si es tractava d'un mur exempt o si aprofitava, almenys allà on n'hi havia, les parets posteriors de les cases, reforçant-les.

Respecte a aquest punt, l'estudi detallat de les afrontacions de les cases del carrer de la Botera ens permet intuir, tot i que es difícil d'afirmar d'una manera categòrica, que molt probablement la muralla combinava trams construïts, segurament en aquells punts on en el moment de la seva construcció no hi havia cases, amb l'aprofitament de la part posterior de les edificacions ja existents. L'anàlisi del pas de la muralla per darrere les cases del carrer Cavallers sembla indicar que, almenys en aquella zona, hi podia haver hagut una muralla exempta, probablement amb un camí perimetral i, almenys a finals segle XVII, una zona d'hortos entre aquests i les cases³⁰. De tota manera, les dades de què disposem són massa escasses com per poder donar seguretat a aquesta teoria.

D'altra banda, sembla força clar que la muralla d'Horta, com a conseqüència de la seva situació sobre un promontori elevat, no disposava de fossat perimetral. Pel que fa a les bestorres, que apareixen de manera habitual en els recintes construïts en aquest període, no n'hem pogut identificar de manera certa cap en el recinte d'Horta. D'altra banda, no apareixen tampoc citades a la documentació. En tot cas, alguns autors hi han identificat alguna de les cases del raval dels Àngels (TARRAGO 1991). Tot i que es fa difícil de dir, potser podria ser-ho una casa situada a l'extrem del carrer del Lledoner, arran del raval dels Àngels.

Pel que fa a la cronologia de la seva construcció, podem suposar que, com passa en molts indrets de Catalunya, es va aixecar cap a finals del tercer quart del segle XIV coincidint amb

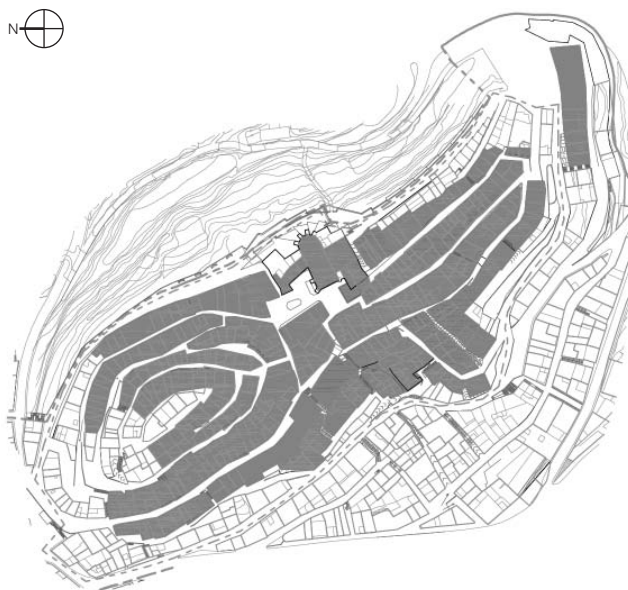
el procés general d'emmurallament de les poblacions catalanes impulsat pel rei Pere el Cerimoniós com a conseqüència del perill d'invasió derivat de la guerra amb Castella. En aquest sentit, sabem que el 1372 aquest rei va donar llicència per poder imposar durant cinc anys en el terme d'Horta cises sobre el pa, el vi, la carn i altres mercaderies que es venguessin a la població. Aquesta concessió es va fer perquè *homines loci de Orta qui est eiusdem ordinis pro consecucione menium et vallorum dicti loci que nondum sunt perfecta manulevarunt diversas peccunie quantitates pro quibus sunt diversus creditoribus obligati et habeant amplius manulevare sive indagare pro perfectius construendis menibus et vallis predictis*.³¹ D'aquest document es pot deduir que les muralles estaven o bé ja aixecades o bé en ple procés de construcció.

La càrrega econòmica que la construcció de la muralla va deixar en les arque municipals va provocar que, en anys successius, els jurats d'Horta demanessin al rei pròrrogues en el permís per recaptar aquestes imposicions. Així, un cop vençut el termini de 5 anys concedit pel rei en el document anterior, els jurats tornen a demanar una pròrroga. El monarca, en vista *Quia vos fideles nostri iurati et probi homines ville Orte in muniendo et fortificando villam ipsam vallis et menibus, plures et diversas missiones et expensas fecistis et facere intenditis ad finem villa ipsa sit menibus et vallis suffulta et habitantes in ea et quivis alii qui necessitatis ipsos ad ipsam confugerint et se in eis recollegerint a gentibus armigeris que de diversis mundi partibus discurrunt ostiliter hunc inde et in multis locis et partibus nostri dominii...* els concedeix, durant sis anys, el dret a posar imposicions sobre la compravenda de pa, blat, farina, vi, carn, oli, safrà i altres aliments i qualsevol altra mercaderia que es comercialitzi a Horta i el seu terme.³²

Així, el febrer de 1393, el rei Joan dona llicència a la universitat d'Horta per tal de cobrar cises sobre el pa, vi, carn i altres mercaderies per tal d'utilitzar els diners *in reparationem meniam et vallarum et aliorum fortalitorum si qua sunt in dicto loco*. Aquesta llicència no es va aplicar mai ja que el dia 11 de febrer se'n publica una altra de similar que afectava les universitats d'Horta, Batea i Vilalba. En aquest cas, la concessió de la cisa es feia per tal que aquestes poblacions poguessin atendre els deutes acumulats *propter menia, turres et fossaria locorum ipsorum in quibus fiendis summam peccunie maximam expeditis et in eis perficiendis estis adhuc necessario magnam summam expensuri*.³³

Queda clar, per tant, que el 1393 l'economia de la universitat d'Horta i moltes poblacions de la zona patia les conseqüències de l'esforç econòmic que havia suposat la construcció de les muralles. Aquesta situació es perllongarà almenys fins a començament del segle xv. En aquest sentit, el 7 d'agost de 1404, el rei Martí accedeix a la petició dels jurats d'Horta que li demanen, per tal d'atendre unes despeses que no s'especifiquen però que creiem relacionades amb aquest mateix tema, poder posar durant 10 anys cises sobre el pa, el vi i altres aliments que es venguin a la població.³⁴ Finalment, els anys 1412 i 1413, el rei Ferran d'Antequera va concedir als jurats i universitat de Miravet, Ascó i Horta una pròrroga en el pagament dels deutes contrets en el passat amb usurers i altres, *menia construendo et pro defensionem tuicione locorum predictorum et habitatorum eorundem oportuit iuratos et homines dictorum locorum arma emere deffensiva*.³⁵

Figura 14. Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1750-1850

Aquesta documentació, tot i no aclarir el moment exacte de la construcció de les muralles, sí que ens en dona una datació *ante quem* de 1373, que permet intuir que el procés es devia desenvolupar al llarg dels anys 70-80 del segle xiv aproximadament.

Pel que fa a la seva desaparició tampoc tenim dades, i per tant l'hem de suposar relacionada amb els processos de transformació urbana del segle xix, que es devien traduir en la progressiva obertura de portes i finestres a la línia de la muralla de les cases que s'hi havia construït a redós. Aquest procés ha acabat per emascarar completament bona part de la traça física que segurament es conserva de la seva existència. D'altra banda, també en aquest període es devien obrir els carrers que encara estaven tancats per la muralla, i això va comportar també canvis en l'orientació dels edificis situats a les zones afectades.

De fet, com passa en la majoria dels llocs, aquest procés devia començar ben aviat ja que es documenten algunes finestres amb arc conopial, pròpies dels segles xvi i xvii, en alguns trams que devien correspondre a la muralla. Així mateix, del 1628 és la referència documental a una finestra oberta al perímetre defensiu a la zona del Portal de l'Hospital.³⁶ La mateixa obertura

31 ACA. Cancelleria. Reg. 922 fol 53r

32 ACA. Cancelleria. Reg. 931 fol. 113v-114r

33 ACA. Cancelleria. Reg. 1904, fols 209r i 217v-218r

34 ACA. Cancelleria. Reg. 2216, fol 27r

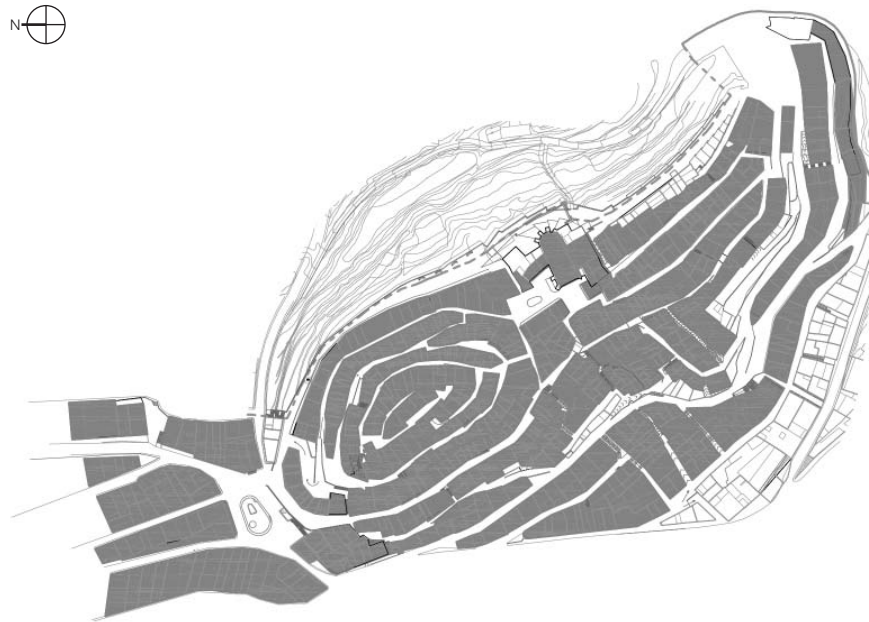
35 ACA. Cancelleria. Reg. 2421, fol. 47r

36 ACA: Ordes Militars. Gran Priorat. núm. 667

37 AHN. OOMM. Libro 1879, fol.78r i 153v

38 ACA. Cancelleria. Reg. 211, fol 216v.

Figura 15. Hipòtesi de creixement d'Horta
en el període 1850-1950

de l'actual plaça de Sant Salvador, que nosaltres situem cap a mitjan segle XVII, va comportar la desaparició d'un tram de muralla del quadrant nord-est de la vila. D'altra banda, si, com creiem, la muralla estava conformada en part per les façanes posteriors d'algunes cases, el procés encara es degué produir d'una manera més natural i, per tant, difícil de percebre documentalment.

Si analitzem el nombre de referències a la muralla que apareixen en els successius capbreus, veurem com si bé en els del segle XVII encara hi ha força esments a aquest element, en els del segle XVIII aquests es fan força estranys i gairebé tendeixen a desaparèixer, i així les referències es concentren en finques situades prop dels portals, on l'evidència de la muralla devia ser major. Així, per exemple, en el capbreu de 1752-54, el més modern dels conservats, només hi apareixen dues cites a la muralla, i totes dues en relació amb sengles portals.³⁷

Els portals

A Horta no es conserven traces arquitectòniques clares dels antics portals de la muralla, per la qual cosa ha estat necessari fer una recerca històrica molt acurada per tal de recollir el màxim de referències a aquests elements i determinar-ne la ubicació i les característiques. En termes generals, la col·locació dels portals està directament vinculada amb el traçat dels camins que arriben a Horta.

En el primer capbreu conservat sobre Horta, de 1624, se citen una sèrie de portals que en termes generals es repeteixen en la documentació posterior, tot i que amb algunes variacions respecte a la seva denominació. A partir de les diferents notícies

que hem pogut recollir, hem tractat de situar aquests portals dins la trama urbana actual d'Horta.

Una de les característiques dels portals de la vila d'Horta és la diversitat en la seva denominació ja en termes generals apareixen esmentats amb més d'un nom, fins i tot en un mateix document. Aquest fet està relacionat amb les característiques dels capbreus, que són declaracions, recollides notarialment, que fan els mateixos emfiteutes descrivint les seves propietats i els censos que deuen al senyor. Això fa que, tot i el caràcter notarial del document, les descripcions dels elements establerts es facin majoritàriament a partir de l'explicació oral del declarant que la feia segons el seu costum. Això provoca que en un mateix capbreu i fent referència al mateix portal aparegui en algun cas el nom oficial, en altres el nom popular i fins i tot un tercer nom.

Després de finalitzat el nostre estudi entenem que la vila d'Horta va disposar, durant el període de funcionament de la muralla baixmedieval, de tres portals principals i un o dos de secundaris, que són els següents

— Portal d'en Gilet, dels Angelets o de l'Hospital
Denominació que sembla tenir un mateix portal, situat probablement al final del carrer de l'Hospital. L'hospital per a pobres de la vila d'Horta es devia construir a partir de 1314 a l'entrada de la població per la banda del camí d'Arnes. Sabem que en aquella data el rei Jaume II, que recordem que administrava els béns dels Templers en el marc del procés que va portar a la dissolució de l'orde, va eximir els jurats d'Horta del pagament del cens acostumat per dos solars en els quals es volia construir un hospital per als pobres de la població.³⁸

La primera referència a aquest portal apareix al capbreu de 1624 en el qual Joan Sorribes declara tenir un verger al portal d'en Gilet.³⁹ A finals segle XVII, el 1699, s'especifica que el portal s'anomena també dels Angelets (denominació que ja apareixia almenys des del 1674) i que una de les seves afrontacions era el camí ral.⁴⁰ A partir d'aquest moment apareixen indistintament totes dues denominacions en els capbreus posteriors de 1728 i 1752, mentre que en el de 1699 trobem una referència que permet situar-lo sota l'Hospital.⁴¹

Del 1624 és també la primera notícia del Portal de l'Hospital⁴² així com diversos esments a aquest com a referència genèrica per situar una determinada parcel·la (típicament amb la fórmula "sota l'Hospital"). De tota manera, l'esment del portal és molt marginal i es redueix a un altre esment, al capbreu de 1656.⁴³

A la vista d'aquestes referències, entenem que cal situar un dels portals d'accés a la població en l'extrem del carrer Hospital, just abans de l'edifici que li dona nom. Per aquest portal s'accedia a la població des del camí que venia d'Arnes.

— Portal de Santa Maria o de na Carbona

En la documentació estudiada sobre Horta apareixen notícies sobre un portal anomenat de na Carbona i d'un altre dit de Santa Maria, que nosaltres entenem que corresponen al mateix element.

Les primeres referències a aquest portal les trobem al capbreu de 1624, on apareix indistintament esmentat amb un nom o amb un altre. Pel que fa a la identificació dels dos portals, en el capbreu de 1699 apareix la referència a un verger situat al portal de na Carbona i de la verge Maria, que sembla donar suport clarament a aquesta identificació.⁴⁴ D'altra banda, les cites que tenim pel que fa a la ubicació dels dos portals els situen en el mateix indret. Així, en el capbreu de 1674 hi ha una declaració que parla d'un freginal situat al portal de Santa Maria i que afronta amb el camí de la Font i també amb el camí del Convent.⁴⁵ La identificació d'aquesta font la tenim en un altre assentament on s'esmenta en els seus voltants el camí de la font de l'Avenar,⁴⁶ que podríem identificar amb la font de la Vena, situada al sud del nucli, a l'antic camí que anava als Ports (CARBÓ 2007: 37). També d'aquesta banda de la població surt, encara avui, el camí que condueix al convent de Sant Salvador i el que connecta amb el camí ral de Gandesa a Tortosa.

Les referències documentals a la ubicació del portal de na Carbona són encara més clares ja que en el capbreu de 1674 consta la declaració d'unes cases al portal de na Carbona que afronten per la part del darrere amb les costes i per davant amb el carrer de Baix.⁴⁷ El 1699 hi ha una referència a un altre capbreu sobre unes cases al carrer del Mig que afronten davant el portal de na Carbona, i per darrere amb el carrer de Baix.⁴⁸

Queda clara, per tant, la ubicació del portal de na Carbona en l'extrem dels actuals carrers de Baix, Picasso i Santa Anna. Aquesta situació sembla correspondre's també amb les referències que tenim del portal de Santa Maria, tot i que aquestes són menys precises. Per aquest motiu entenem que es pot plantejar la hipòtesi que es tracti de dues denominacions per a un mateix portal.

El portal de na Carbona es considera el principal de la població, o almenys és el que apareix esmentat de manera sistemàtica en

els documents de presa de possessió dels comanadors com a lloc per al cerimonial de lliurament de les claus de la població i de l'obertura i tancament de les portes per part del nou comanador.⁴⁹ Aquesta importància del portal ve reforçada per una referència, al capbreu de 1728, sobre l'existència d'una creu de terme davant del portal de na Carbona.⁵⁰

— Portal d'en Torres

Hi ha una referència sobre aquest portal al capbreu de 1624 en la qual es parla d'unes cases situades fora del portal d'en Torres que afronten amb la costa del castell⁵¹. D'altra banda, al capbreu de 1674 hi ha una referència al portal d'en Torres en la qual es documenten unes cases que, per la banda posterior, afronten amb la costa del castell i per davant amb el carrer Bonaire.⁵² Sembla, per tant, que es tractava del portal que permetia l'accés a l'interior de la població des de l'actual carrer de Bonaire. Respecte a la seva ubicació, nosaltres entenem que es trobava a la confluència dels actuals carrer Comanda i Bonaire, tot i que sense poder-ho afirmar de manera categòrica.

A través d'aquest portal s'accedia a la població des de la banda nord, on conflueixen els camins que porten a Bot i Arenys de Lledó, i els que condueixen a diferents partides de terra del terme.

— Portal de n'Asnar o de n'Asnara, segons els casos

La primera referència documental a aquest portal és del capbreu de 1624, en la declaració d'un verger situat al portal de n'Asnar.⁵³ Hi ha diversos esments a aquest portal en els successius capbreus sense que hi hagi cap element que ens permeti situar-lo topogràficament. En aquest sentit, apareix a la documentació la referència al carrer del portal de l'Asnar, per definir, és de suposar, el carrer que hi donava accés.⁵⁴ Igualment, el 1752 s'esmenta el carrer del racó del portal de l'Asnar.⁵⁵ Tenim una referència molt tardana (1870), i per tant difícil d'aplicar de manera directa, que identifica una zona anomenada Asnada amb el raval dels Àngels.⁵⁶ Aquest element podria fer pensar a identificar aquest portal amb el de l'Hospital, que se situa en aquesta zona. En tot cas, no tenim indicis d'on situar-lo, tot i que no creiem que correspongui a un portal nou, diferent dels que hem esmentat anteriorment.

— El Portalet

Existeix un darrer portal, conegut com a Portalet i situat a l'actual plaça de Sant Salvador que, tot i estar documentat històricament, no hem pogut relacionar-lo amb cap dels noms coneguts. Aquest portal podia haver correspost a un accés secundari a la població des de la zona de la bassa de l'Ametlla, que és el punt on conflueixen els diferents camins que porten a Horta des del nord. L'accés principal des d'aquesta banda el tenim pel costat oest, seguint el carrer Bonaire i fins al portal d'en Torres. Sabem que, a començament del segle XIX, l'entrada a la població per la banda del portalet va ser traslladada a la seva ubicació actual per tal d'eixamplar una de les cases de la plaça.

— La portella de la baixada del Tambor

Tot i que no hi ha cap referència documental respecte al tema, la intervenció arqueològica duta a terme l'any 1995 a la baixada del Tambor, sembla que va posar al descobert un petit portal que obria l'extrem del carrer a l'exterior de la muralla, sense que puguem precisar-ne la data d'obertura (GÓMEZ 1995). La manca

de notícies documentals fa pensar que podria correspondre a una portella oberta modernament per donar accés des de l'interior de la població a les feixes de conreu que se situaven per sota de l'església, el cementiri i l'abadia, i de les quals tenim constància documental.⁵⁷ Sembla que almenys el 1656 ja hi havia un carreró (que no camí) que portava a la zona situada fora muralles per la banda est de la població.

El creixement d'Horta en Època Moderna (segles XVI-XIX)

La construcció de la muralla perimetral a finals del segle XIV comporta la finalització del que podríem anomenar la fase medieval del creixement d'Horta, tot i que és evident que al llarg del segle XV, tot i la crisi, es va mantenir l'activitat constructiva dins del recinte de la vila. Des d'aquest moment, i sobretot a partir del segle XVI i fins al XIX, podem distingir tres sectors en els quals es produeix, de manera sovint paral·lela, el desenvolupament urbà d'Horta. Dedicarem la part final de l'estudi a tractar d'exposar com es va produir aquest creixement.

La urbanització de la costa del Castell

Nosaltres entenem com a costa del Castell el turó on se situa la fortificació i que comprèn aproximadament el perímetre delimitat pels carrers Bonaire i Medi Natural. No sabem si aquest espai es pot identificar amb el perímetre de l'albacar del castell islàmic o bé té un origen simplement orogràfic.

39 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol. 20 r

40 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 82r-83r

41 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 55r-56r

42 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol. 30r

43 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1874, fol 38r

44 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 82r-83r

45 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 103r-104v

46 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol. 53v

47 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 74v-75r

48 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 80v-81r

49 La més antiga és la de 1687 (AHN. OOMM. Leg. 8288² núm. 1), tot i que se'n conserven diverses a tot el llarg del segle XVIII.

50 AHN. OOMM, Libro 1878, fol 343

51 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol. 19 r

52 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 68

53 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol. 37 r

54 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 39

55 AHN. OOMM. Libro 1879, fol.79r

56 AMH. Caixa 463

57 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1873

58 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1874, fol 19v

59 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1873

60 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1873

61 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1873

62 AHTE. Notarials. Josep Sessé. *Liber Notalis (1627-1686)*. Fol. 182-192

63 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 5v-6r

Sigui com sigui, aquest espai es converteix al llarg dels segles XVI-XIX en una de les zones de creixement urbà d'Horta. Tot i que no en tenim gaires dades documentals, a partir de les evidències existents sembla que es va tractar d'una colonització progressiva i fins a cert punt anàrquica. L'excepció podria haver estat la urbanització de l'interior del perímetre del castell, situat a la part alta, que sembla que es va produir de manera més organitzada entre finals del segle XVIII i primera meitat del XIX.

La denominació costa del Castell apareix de manera sistemàtica en la documentació dels capbreus del segle XVII, especialment en els de 1624 i 1656, com un nom genèric per a un espai en el qual trobem cases,⁵⁸ corral⁵⁹ i terres de conreu (bancals⁶⁰ i feixes⁶¹). Desconeixem completament l'urbanisme del sector en aquest primer moment, però no sembla que estigui gaire desenvolupat ja que, en altre cas, hi hauria referències a una trama urbana més complexa i, sobretot, ben delimitada amb carrers.

Per altra banda, en la primera de les actes de presa de possessió d'un dels comanadors d'Horta que hem pogut localitzar i que correspon a 1670, s'explica en què consisteix aquest espai: *quandam summitatem quae est inter dictum castrum et villam de Orta dicta la Costa del Castell*, des d'on el comanador va prendre possessió del conjunt del terme.⁶² En aquest document, per tant, es fa una diferenciació física clara entre els tres elements: la vila situada a la plana, el castell ubicat dalt del turó i, enmig dels dos, aquesta muntanya del castell que sembla clar que no estava urbanitzada, o molt poc.

A grans trets podem distingir dos moments cronològics ben diferenciats en el procés d'urbanització de la costa del Castell, que van estar separats per un període d'estancament clar i que també corresponen a dos espais diferenciats, tot i que complementaris, en els quals es desenvolupà aquest creixement urbà.

La urbanització del carrer Bonaire i la pujada del Castell (segles XVI-XVII)

Creiem que aquest espai es va mantenir sense edificar almenys fins a la baixa edat mitjana, i no va ser fins a partir dels segles XV o XVI que se'n devia començar la urbanització. Aquesta sembla que es va iniciar a la zona del carrer Bonaire, és a dir, a banda i banda del camí d'accés a la població i posteriorment es va anar estenent a l'est del portal d'en Torres, seguint el camí que pujava fins al castell. En aquest sentit, és de destacar la casa del núm. 26 del carrer Bonaire, que porta la data de 1582 i que és indicativa que en aquell moment ja estava urbanitzat un tram relativament important del carrer, especialment de la seva banda oriental.

Si repassem la documentació disponible dels segles XVII i XVIII, la més abundant que tenim, veurem que en aquest sector només s'esmenta un únic carrer amb nom propi: el carrer Bonaire, i encara aquest només apareix com a tal a partir del capbreu de 1674.⁶³ Paral·lelament, es documenta un segon vial, en aquest cas amb una denominació molt més genèrica (pujada del castell, carrer que puja al castell, carrer del castell...) i que completa les zones urbanitzades abans de 1752. En el primer dels capbreus coneguts, de 1624, s'esmenten un total d'11

casos que hom situa de manera genèrica a la *costa del castell*.⁶⁴ Una situació semblant es repeteix en el de 1656, tot i que en aquest cas les referències del document són molt menys precises que les de l'anterior.⁶⁵

El següent capbreu de què disposem, de 1674, és molt més explícit pel que fa a les descripcions dels carrers i a les afrontacions dels elements que es descriuen. A partir d'aquest document podem extreure una radiografia més clara de quina era la situació a mitjan segle XVII. És en aquest moment que s'esmenta per primer cop el carrer Bonaire, en el qual es documenten un total de 22 cases. Pel que fa a la zona del castell, es comencen a definir alguns elements. Així s'hi continua esmentant la costa del castell,⁶⁶ però també el carrer que puja al castell,⁶⁷ el carrer del castell⁶⁸ i la pujada del castell,⁶⁹ que en algun cas apareix esmentada com a pujada de la costa.⁷⁰

Després d'un minuciós estudi de les afrontacions de les parcel·les que hem documentat, arribem a la conclusió que totes aquestes denominacions corresponen a un mateix carrer o camí que comunicava la vila amb el castell.

Tot i que la documentació no és gaire clara, sí que hi ha indicis per pensar que el camí que pujava al castell d'Horta arrencava del portal d'en Torres, continuava cap a l'est per l'actual carrer Bonaire i girava en direcció nord al carrer Grau. A partir d'aquest punt és difícil se saber quin era el traçat del camí, que no havia de seguir el perfil de cap dels carrers actuals. De tota manera creiem que el més probable és que continués en sentit nord, seguint més o menys l'actual carrer Grau, i que mantingués el traçat del carrer Castell fins a la porta de la fortificació, on sabem que hi havia una placeta.⁷¹ Tampoc podem determinar on es trobava aquest accés, malgrat que de moment ens plantegem de situar-lo en la zona de l'actual pas cobert que encara avui comunica amb la part més alta de la vila, que coincidiria amb l'interior del recinte murat del castell. Va ser, doncs, al voltant d'aquest camí, tal com passava amb el carrer Bonaire, que es van començar a construir cases i es va iniciar la colonització de la costa del Castell.

En un moment que no hem pogut concretar gaire, però que creiem que s'ha de situar cap a mitjan segle XVII (en tot cas abans de 1674), es va produir una transformació urbanística que va afectar l'extrem nord del recinte emmurallat. Es tracta de l'obertura de l'anomenada plaça Nova (avui de Sant Salvador), al costat de la plaça de l'Església.⁷² Aquesta remodelació degué comportar l'activació del procés d'urbanització de tota la zona de la costa del castell que quedava arran de la nova plaça (el tram entre el carrer Grau i el Portalet fonamentalment). Al mateix temps devia aportar centralitat a l'inici de l'actual carrer Messeguer, que segurament va veure impulsat el seu procés d'urbanització en aquest moment.

144

Aquesta idea queda ratificada en part per la mateixa documentació escrita, ja que en el capbreu de 1728 trobem la primera referència documental a un edifici situable a l'actual carrer d'Esteve Messeguer, llavors anomenat carrer Nou.⁷³ No hi ha cap altra cita a aquest carrer fins al segle XIX, moment en què es va produir la seva urbanització més intensa.

Així doncs, pel que coneixem del procés d'urbanització de la zona de la Costa del Castell, creiem que aquest es va iniciar a

partir de dos pols fonamentals que arrencaven d'un mateix punt: el portal d'en Torres, i seguien direccions oposades. Per una banda el carrer de Bonaire, que correspon al camí d'accés a la població des de la banda nord i que el 1674 ja constava de 22 cases a banda i banda del vial.⁷⁴ I un segon pol de creixement, que és el que la documentació anomena de manera gairebé indistinta pujada del castell, carrer que puja al castell o pujada de la costa, i que correspon al camí d'accés a la part alta del turó on hi havia la fortificació de la comanda. Aquest segon pol, en un moment més avançat, potser a partir de mitjan segle XVII, amb l'obertura de la plaça Nova, es va perllongar en sentit est fins a arribar a la cruïlla amb el carrer Messeguer. Pel que fa a la resta del turó, les referències en els capbreus, que són poques, ens dibuixen un espai periurbà, amb bancals de conreu, algun corral, on per accedir-hi potser ja s'havien començat a traçar els camins perimetrals que posteriorment van donar lloc als actuals carrers. De tota manera, cal tenir en compte, per exemple, que la urbanització del carrer Bonaire devia comportar també l'inici de la formació de l'actual carrer Moragrega com a camí d'accés posterior a les cases edificades a la banda oriental d'aquell carrer, adossades al talús.

La situació no sembla haver-se modificat de manera substancial almenys durant la primera meitat del segle XVIII. En els capbreus de 1728 i 1752⁷⁵ no hi ha cap increment en el nombre d'edificacions situables a aquesta zona: així, a la costa del castell consten 23 cases el 1728 i 24 i un pati el 1752, mentre que la pujada del castell passa de 2 a 3 cases referenciades. En termes generals les cases d'aquesta zona

64 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413. fol 6v

65 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1874

66 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 6v

67 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 10v

68 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 16v-17v

69 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 18v-19r

70 De fet, en el capbreu hi ha una declaració referida a unes cases a la pujada de la costa que afronten amb cases de Josep Roig de l'Escaleta i cases de Miquel Cortés, per la part del darrera amb cases de Miquel Aquiles i per davant amb el carrer que puja al castell. AHN. OOMM. Libro 1876, fol 22

71 ACA. Ordes Militats. Gran Priorat. núm. 667

72 Vegeu més amunt l'apartat dedicat a aquesta plaça.

73 AHN. OOMM. Libro 1878, fol 340

74 Vegeu més amunt l'apartat dedicat a aquest carrer.

75 AHN. OOMM. Libros 1877, 1878 i 1879

76 AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 7

77 AHN. OOMM. Libro 1878, fol 196

78 AHN. OOMM. Libro 1879, fol 105v

79 AHN OOMM Llibre 1871

80 AHN OOMM Llibre 1871

81 AHN OOMM Llibre 1871

82 *Que la casa o palacio que aora tiene la dicha religión, tiene y consta de sesenta y seis varas de extensión o circunferencia y de treze varas de elebación por la parte de la calla y veinte y dos varas de elebación por la parte de la muralla, la qual casa o palacio confrenta con la calle llamada del Señor, con casas de Josep Torner, con callizos y con la muralla. Y que el granero con sus dos lagares de vino que también tiene dicha sagrada religión junto a dicha casa o palacio, tiene cuarenta y ocho varas de extensión o circunferencia, de elebación por la parte de la calle tiene nueve varas y por la parte de abaxo tiene once varas y dos palmos*. AHN. OOMM. Leg. 8290³ núm. 7

83 AHN. OOMM. Libro 1877, fol 30r

afrenten amb altres habitatges i normalment amb la costa del castell, fet que indica clarament que es tracta d'edificis construïts al llarg d'un mateix vial, sense que existeixi un entramat de carrers.

Que no aparegui reflectit un creixement urbà important en els capbreus de la comanda no vol dir necessàriament que no hi hagués un relatiu procés de colonització del turó. Cal recordar que els capbreus només inventarien els censos que reben els hospitalers en virtut de la seva senyoria. La documentació de l'època indica que al voltant del castell hi havia terres comunals, és a dir, que pertanyien a la universitat de la vila d'Horta. Si des d'aquesta institució s'hagués endegat un cert procés de parcel·lació i urbanització de les parts baixes del turó, aquest fet no necessàriament hauria de sortir reflectit en el capbreu.

De tota manera, les dades de què disposem, més enllà de les que ens proporcionen els capbreus, refermen també la hipòtesi sobre una manca d'urbanització de la costa del castell almenys fins a mitjan segle XVIII. Així, encara en l'amidament del castell que es va fer el 1744 s'especifica que el castell era *confrontante con tierras de Agustín Colomer y todas las demás partes con comunes de esta villa de Orta*.⁷⁶ D'aquesta afirmació es desprèn que en aquest moment ni l'espai ocupat pel castell ni el seu entorn immediat estaven encara urbanitzats. Una altra referència en aquest mateix sentit és un assentament del capbreu de 1728 que fa esment d'un pati al carrer Bonaire situat sota la torre rodona i que afronta amb la costa del castell.⁷⁷ D'aquesta referència sembla desprendre's que almenys en algun punt, però creiem que podria ser generalitzat, per darrere les cases del carrer Bonaire no hi havia cap edificació fins a arribar a l'alçada del castell. L'assentament apareix repetit al capbreu de 1752-1754.⁷⁸

La casa de la Comanda a Horta

Ja hem vist anteriorment com el 1706 va ser enderrocat el castell d'Horta per ordre de les tropes borbòniques i quedà a partir d'aquell moment fora d'ús. Uns anys més tard, el 1712, es comença el procediment per tal de construir la nova seu de la comanda, en aquest cas dins la població. Es tracta de l'edifici conegut encara avui com a Casa de la Comanda. Pel que fa a aquest tema es conserva un informe redactat el 1712 pel mestre de cases Miquel de Portua sobre uns baixos i pati prop de la plaça d'Horta que el comanador es proposava comprar per construir-hi la nova seu de la comanda, amb l'habitació del comanador, graners, trulls i cellers. El mestre diu en el seu informe que es tracta d'una parcel·la de 70 pams en quadre en la qual hi ha espai suficient per a les necessitats del comanador i de l'orde. El pressupost de l'obra va ser de 500 lliures valencianes, tenint present que es preveia aprofitar la pedra del castell i agafar fusta de la pineda senyorial.⁷⁹

Les obres es devien dur a terme de manera gairebé immediata, ja que el 1721 en la corresponent visita de millores a la comanda ja era construïda la casa nova del comanador que apareix descrita com a *Casa con jardín y un patio para tener gallinas contiguo a dicha casa que de nuevo ha fabricado dicho noble comendador don Jeronimo Muñoz de Pamplona a sus expensas después de demolido dicho castillo*.⁸⁰ D'altra banda, l'escut que apareix sobre la llinda de la porta corrobora clarament també l'atribució de l'obra a aquest comanador.

Posteriorment es va ampliar la propietat amb la compra d'un pati contigu a la casa, del qual es diu el 1736 *cuio pavimento está fortificado y en él delineados los tres trujales que se han de hacer para vino y azeite*.⁸¹ Finalment, el 1744 es fa un inventari i amidament de les possessions de la comanda d'Horta en la qual consta una breu descripció de la casa de la Comanda.⁸²

No sabem què va passar amb la casa durant el segle XIX, ja que no apareix entre les propietats dels ordes militars que van ser objecte de desamortització a partir de 1859 i que es van reduir a unes terres a la partida del Coll de Sant Miquel (ROVIRA 1987: 398). Aquesta situació ha fet pensar a alguns autors que amb anterioritat a aquesta data l'orde ja devia haver venut aquesta propietat (CARBÓ 2007: 207), potser en relació també amb la venda i parcel·lació del solar del castell, i de les poques altres propietats que encara quedaven a Horta en mans dels Hospitalers.

La urbanització de la costa del Castell (1750-1900)

L'estancament en el nombre d'edificis documentats als capbreus dels segles XVII i XVIII, és un reflex clar de la situació demogràfica de la vila i de la crisi general que viu Horta com a conseqüència de la Guerra dels Segadors primer i de la Guerra del Francès després. El resultat és que la població d'Horta va decreixer considerablement durant tot el període, i passà de 729 habitants el 1640 a només 460 el 1719. Això explica en bona part l'estancament en el creixement urbà que s'observa entre el capbreu de 1674 i el de 1752 i també el fet que es mantinguin sense reconstruir durant anys les cases enderrocades en el marc de la Guerra dels Segadors. Serà a partir de mitjan segle XVIII que Horta, com la majoria dels municipis catalans, viurà un fort desenvolupament econòmic que tindrà les seves conseqüències de tipus demogràfic. Així, el 1857 la població empadronada a Horta és de 2.263, dada que evidencia el creixement demogràfic que va viure la població durant poc més d'un segle.

De tota manera, això no vol dir que no es produeixi la construcció de cases durant aquest període, sinó que majoritàriament aquestes es corresponen amb reedificacions sobre solars preexistents. Aquest és el cas d'unes cases *vuy fabricades* al carrer Bonaire, que apareixen en el capbreu de 1699.⁸³

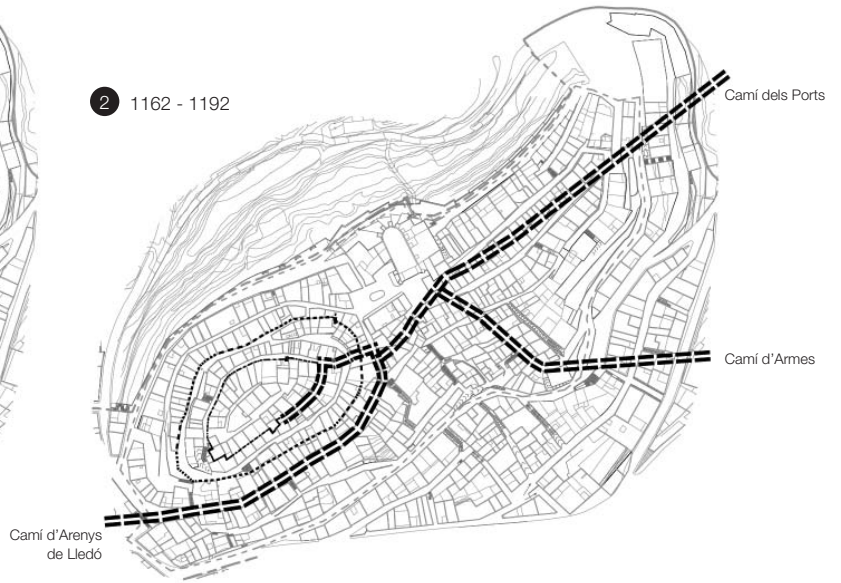
A partir de mitjan segle XVIII s'inicia una fase de creixement urbà que tindrà un dels seus pols més importants en la zona de la costa del Castell. Malauradament, per a aquest període no tenim gaires dades, ja que la documentació senyorial s'acaba a mitjan segle XVIII, mentre que la municipal no arrenca de manera sistemàtica fins a mitjan segle XIX, quan ja està pràcticament conclòs aquest procés. Així doncs, només disposem de dades indirectes i de les poques referències que podem extreure dels elements arquitectònics que s'han conservat a la façana en les cases de la zona.

Com a data d'inici del procés potser podríem utilitzar la de 1787 que apareix a la porta de l'edifici situat al núm. 4 del carrer Moragrega. Pel que fa a la data final, tot i que segurament hi ha sectors a la banda nord-oest del nucli que no es devien urbanitzar fins als primers decennis del segle XX, podríem utilitzar la data de 1887 que consta en una casa del límit nord del mateix carrer.

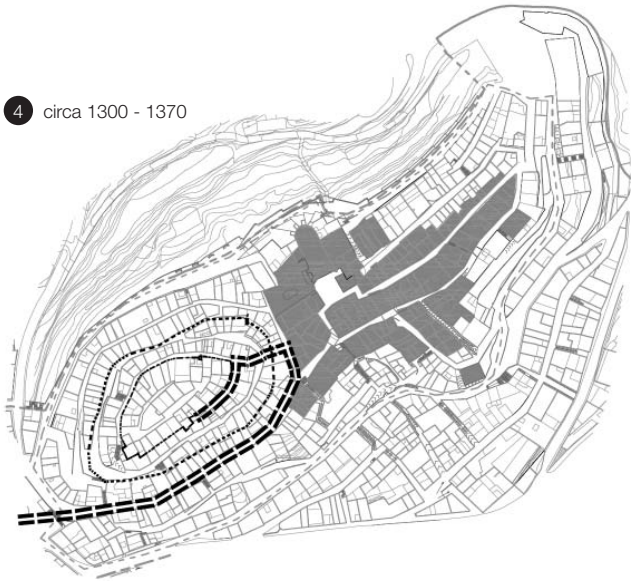
1 Època islàmica

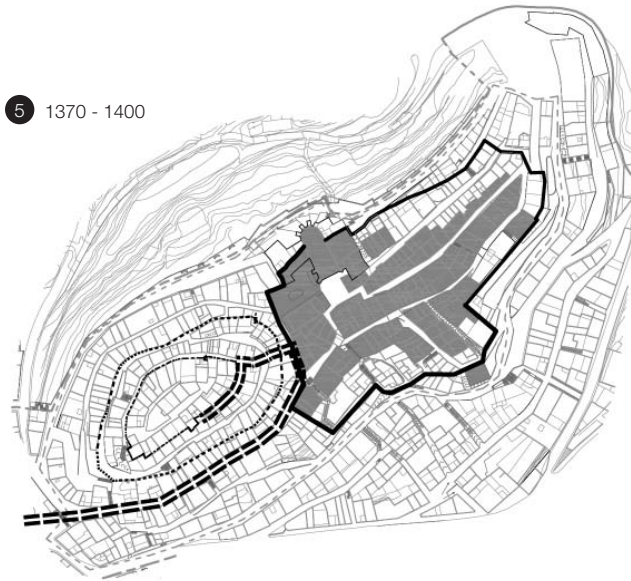
2 1162 - 1192

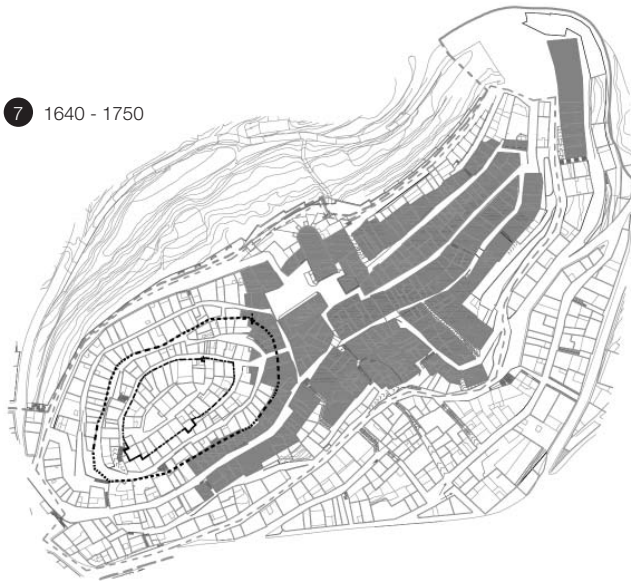
4 circa 1300 - 1370

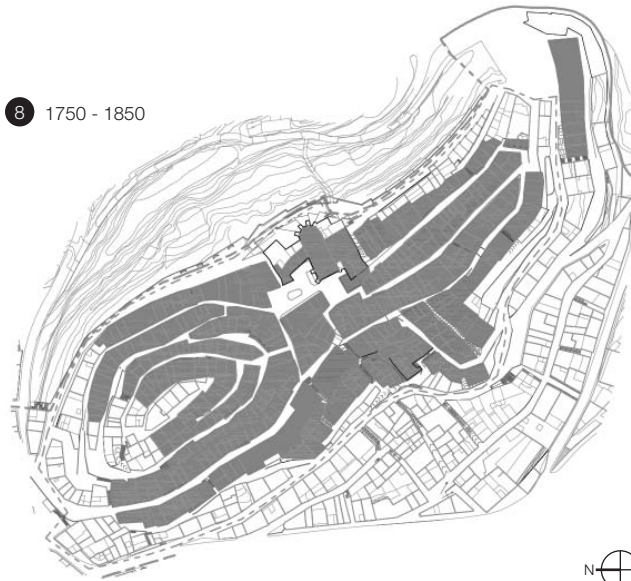
5 1370 - 1400

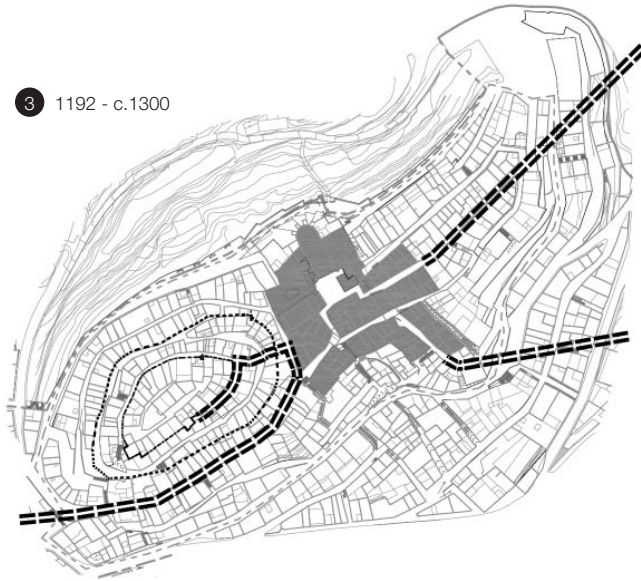
7 1640 - 1750

8 1750 - 1850

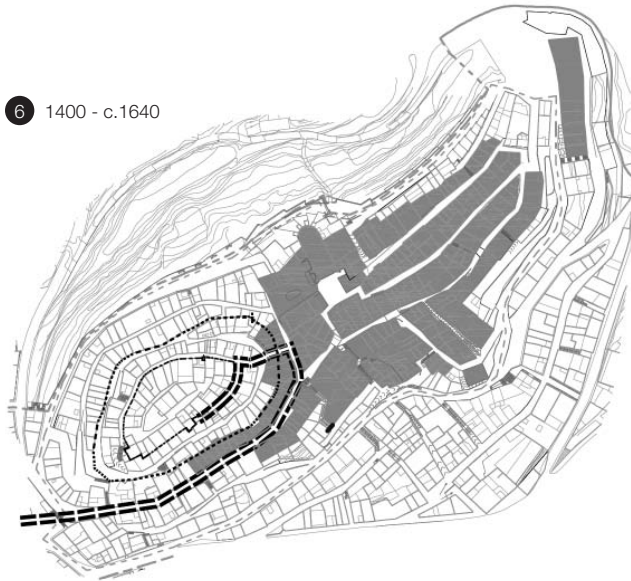
3 1192 - c.1300

Vista resum del procés de creixement del nucli

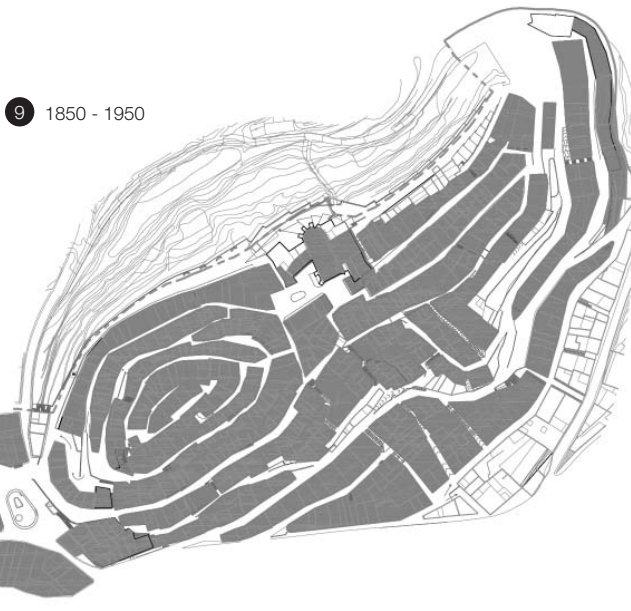
- 1 Plànol del nucli amb indicació del perímetre probable de les muralles del castell i de l'albacar.
- 2 Plànol del nucli amb indicació dels principals camins que creuen Horta i que es convertiran en els principals pols de creixement urbà.
- 3 Plànol d'Horta amb indicació de les dimensions aproximades del primitiu nucli anterior a inicis del segle ^{xiv}.

6 1400 - c.1640

- 4 Plànol d'Horta amb indicació del probable creixement del nucli fins al moment de construcció de la muralla.
- 5 Plànol d'Horta amb indicació del traçat de la muralla en relació amb el possible perímetre edificat de la població.
- 6 Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1400-1640.

9 1850 - 1950

- 7 Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1640-1750.
- 8 Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1750-1850.
- 9 Hipòtesi de creixement d'Horta en el període 1850-1950.

Entenem que cal diferenciar entre dos espais. Per una banda, els vessants del turó, és a dir el recinte de l'antic albacar, i per l'altra la zona ocupada pel castell pròpiament dit.

A partir de la informació disponible podem tractar de deduir quina era la situació a l'inici del procés, entorn del 1750 aproximadament. En aquell moment es devia trobar urbanitzada almenys la meitat de l'actual carrer Bonaire i del camí que pujava al castell, segurament no més enllà de l'encreuament amb el carrer Moragrega. Aquest darrer devia existir com a camí perimetral als peus de la muralla del castell i, en alguns casos, servia d'accés posterior als pisos superiors d'algunes de les cases del carrer Bonaire. Potser també s'havien començat a aixecar algunes altres construccions, com ara corrals, adossades a la muralla del castell. A la banda occidental cal creure que estarien urbanitzats els trams inicials dels carrers Membrado i Messeguer. La resta estava conformada per terres del comú de la vila i algunes feixes de conreu que pertanyien a particulars, que segurament també devien comportar la presència de construccions menors com ara corrals, coberts, etc... als quals s'accedia a través d'una sèrie de camins concèntrics que són els que donaran lloc posteriorment als carrers del turó del castell.

Així doncs, cal pensar que la urbanització d'aquest sector es devia produir a partir de la construcció de cases en el marge de muntanya dels camins que vorejaven el turó. Es tracta de cases adossades al talús que devien tenir l'accés principal en el carrer inferior i al mateix temps devien generar un segon carrer paral·lel des del qual s'accedia a la part alta de la casa. Aquest procés es degué repetir al llarg del vessant i successivament des de la part baixa i fins a la més alta. En una primera fase el límit superior de la urbanització devia ser la muralla del castell, edifici que ja hem dit anteriorment que va mantenir el seu solar sense urbanitzar almenys fins a finals del segle XVIII.

El fort pendent que presenta el turó, així com la gran dispersió en la propietat de les terres de la costa devien produir un procés d'urbanització relativament lent i anàrquic. Això explica per què fins al 1843 no apareix més o menys organitzada la xarxa de carrers d'aquesta zona. D'altra banda, no sembla que hi hagués una planificació en tot aquest procés d'urbanització. Cal pensar més aviat que els propietaris privats van edificar en les seves feixes respectives i, pel que fa a les terres del comú, els mateixos veïns van anar sol·licitant a l'ajuntament la cessió, per compra, de parcel·les a mida que les van anar necessitant. La primera notícia que tenim sobre aquest sistema és del 1731 i, tot i que no afecta la zona que ens ocupa, pot ser significativa del procediment utilitzat en la resta de sectors. Aquell any, l'Ajuntament d'Horta va acordar vendre a uns particulars de la vila, que ho havien demanat, porcions de terra de propietat municipal.⁸⁴

- 148 Sembla per tant que era una pràctica habitual a Horta que els particulars de la vila sol·licitessin a l'Ajuntament porcions de terra del comú, hem de pensar que per edificar-hi cases o per ampliar les que ja tenien. Tot i que no hem pogut documentar la continuïtat d'aquesta pràctica ja que hi ha un important buit documental fins a mitjan segle XIX, pensem que és molt probable que situacions d'aquest estil es repetissin durant el període de major creixement, és a dir, entre 1750 i 1850. El fet és que encara a finals del segle XIX trobem registrada la pràctica de sol·licitar a l'Ajuntament la venda, per subhasta, del que en els

documents s'anomena *sobrante de via pública* i que en termes generals servia per engrandir o millorar la disposició d'alguna propietat del sol·licitant.

El procediment era molt senzill. En primer lloc, un particular sol·licitava a l'Ajuntament una porció de terra del comú. El consistori nomenava un perit que havia de valorar si la demanda suposava algun perjudici per a la comunitat. Si no era així, es feia la taxació de la parcel·la i s'adjudicava en pública subhasta, la convocatòria de la qual es publicava fins i tot al Butlletí Oficial de la Província.

Amb aquest sistema tenim documentades a finals segle XIX vendes de totes menes. Des de petites porcions de 3-4 m² darrere d'una casa ja construïda, fins a la compra de parcel·les de gran extensió, com ara una de 5,5 x 15,5 m que es ven el 1891 darrere d'una casa situada al carrer Grau.⁸⁵ Del 1893 és la subhasta d'un d'aquests sobrants, que en realitat és una parcel·la de 20 x 90 m que va des del darrere d'una casa al carrer Nou *hasta la subida que conduce a la calle del castillo*.⁸⁶ Trobem diversos exemples d'aquesta pràctica en diferents punts del turó del castell a finals del segle XIX, per la qual cosa entenem que ha de ser una pràctica que es pot considerar com a generalitzada a tot el període.

La urbanització del perímetre de l'antic castell

Per les notícies que tenim, la urbanització de la zona de l'antic castell d'Horta es devia iniciar entre finals del segle XVIII i els primers decennis del XIX. No podem precisar, però, almenys en el moment actual, com va ser aquest procés. Sabem que el 1776, any de la darrera acta conservada de presa de possessió del senyoriu sobre Horta per part dels hospitalers, el castell encara existia com a tal, tot i trobar-se força derruït.⁸⁷ D'altra banda, el 1843, data del primer padró d'habitants conservat a l'arxiu municipal d'Horta, ja sembla que estaven plenament organitzats els carrers que conformen l'espai on se situava la fortificació (Castell, Moragrega...)⁸⁸ Per tant, cal pensar que entre aquestes dues dates es devia endegar la part principal del procés d'urbanització, potser d'entrada només a partir de corrals, coberts i algunes cases. De tota manera, la documentació municipal encara permet entreveure que a finals del segle XIX hi havia espais sense urbanitzar a la zona de l'antic castell que es devien acabar de construir ja en el segle XX.

84 AMH. Acords Municipals. Caixa 200

85 AMH. Caixa 530

86 AMH. Caixa 530

87 AHN. OOMM. Lligall 8291² núm. 5

88 AMH. Caixa 458

89 AMH. Caixa 530

90 Vegeu els capítols monogràfics dedicats a la plaça i al carrer Bonaire.

91 AHN. OOMM. San Juan de Jerusalem. Libro nº 1874, fol 28

92 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 149v-151r

93 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol 32v

94 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol 27r

95 AHN. OOMM. Libro 1876, fol 77

96 AHT. *Liber manifestationum censum omnium domorum et hereditatem dicta villa de Orta et illius terminus*. Fons Castellarnau, 413, fol 32v

Com que el recinte del castell correspon a una única propietat, és de suposar que es va produir una urbanització una mica més planificada que la que hem vist pel que fa a la resta del turó. D'altra banda, el recinte tenia un perímetre definit que permetia una parcel·lació ordenada del terreny a partir del mur de tancament, i quedava al centre una illa de cases. No tenim informació respecte al tema, tot i que la documentació municipal de finals del segle XIX encara esmenta sol·licituds de *sobrantes de via pública* de dimensions considerables (6 x 5,5 m en la zona del castell el 1891).⁸⁹ Per aquest motiu no podem descartar que la urbanització d'aquest sector no s'hagués produït pel mateix sistema que hem vist per a la resta de la costa.

Les transformacions dins del nucli emmurallat

La construcció de la muralla baixmedieval va comportar la creació d'un límit definit per al nucli antic de la vila d'Horta, que es va mantenir fins ben entrat el segle XIX. En els primers temps posteriors a la construcció de la muralla, i especialment durant el segle XVI, que és una etapa de fort creixement demogràfic a Catalunya, es devia completar progressivament la urbanització dels espais no construïts en el moment de l'emmurallament. D'altra banda, durant el segle XVI, i com a conseqüència de la bonança econòmica, es degué dur a terme la renovació de moltes de les velles cases medievals i la seva substitució per les construccions característiques d'aquest període, moltes de les quals es conserven encara avui en dia. Segurament un estudi més detallat dels edificis i dels interiors de les cases permetria detectar moltes més construccions d'aquesta cronologia de les que aparentment hi ha. Durant aquesta primera fase també es va completar la construcció de l'església parroquial de Sant Joan i d'edificis emblemàtics com el de l'Ajuntament o la majoria dels de la plaça, entre d'altres.

Durant la Guerra dels Segadors Horta va canviar de mans diverses vegades, amb els consegüents saquejos i destruccions per part dels successius exèrcits que la van atacar. Les conseqüències d'aquestes accions encara es deixaven sentir a la vila durant el tercer quart del segle. En el capbreu de 1656 documentem diverses cases enderrocades i cremades a la plaça i també a la zona del carrer Bonaire. Aquestes referències es mantenen en el capbreu de 1674, que és més complet que l'anterior. Aquí apareixen esmentades 6 cases enderrocades al carrer Bonaire i unes altres tres a la plaça. En els capbreus posteriors encara n'apareixen algunes, tot i que el nombre cada cop és menor fins a desaparèixer en el capbreu de 1752.⁹⁰ La necessitat de reconstruir els edificis en ruïnes va provocar que la majoria de les cases que presenten dates de construcció situables a la primera meitat del segle XVIII corresponguin precisament a l'interior de la població.

Tot i que no tenim dades directes, creiem que una conseqüència urbanística d'aquest enderroc va ser l'obertura de l'anomenada plaça Nova, actualment de Sant Salvador, al costat de la plaça de l'església, a partir d'alguns dels solars que van quedar enderrocats després de la guerra.

Durant el segle XVIII i XIX no sembla que hi hagi grans canvis en l'organització del nucli antic, més enllà de la construcció de nous edificis sobre parcel·les ja antigament urbanitzades o la compartimentació d'antics solars aprofitant que tenien accés

des de dos carrers. Pel que fa al primer cas, sens dubte l'edifici més significatiu que es va construir durant aquest període va ser la casa de la Comanda, aixecada entre 1712 i 1721, i que va transformar notablement tota una illa de cases de l'interior del nucli.

Al llarg del segle XIX es devia produir la progressiva desaparició de la traça de les muralles, amb l'obertura de tots els carrers que avui en dia s'obren a l'exterior de la població. Aquest fet degué provocar alguns canvis en l'organització dels edificis situats en les zones que abans no tenien sortida a l'exterior, com ara canvis en l'orientació de les façanes, obertura de portes i finestres, etc. D'aquesta manera es va anar configurant l'organització urbana d'Horta que ha arribat fins a nosaltres.

La formació dels primers ravals (segles XVI-XVII)

A banda del creixement fora muralles pel costat nord, seguint el camí que sortia de la població i el que pujava al castell, entre els segles XVI i XVII es va formar un segon raval, al costat oposat, que rebrà el nom genèric de la *cantereria*. Aquesta denominació fa referència a l'activitat terrissera que es portava a terme a la població i que s'hi va desenvolupar de manera gairebé continuada fins a començament del segle XX. La ubicació d'aquest primer raval s'ha d'entendre com directament vinculada al desenvolupament de l'activitat que li donava nom, i no a aspectes de tipus demogràfic. En aquest sentit, la terrisseria era una activitat de tipus industrial que requeria de força espai (zona d'emmagatzematge de la terra, basses de decantació per a l'argila, forns, obrador, zona d'assecatge...) i que es considerava perillosa a causa de la utilització intensiva del foc, fins al punt que està documentada en moltes poblacions catalanes la prohibició d'exercir-la dins dels nuclis.

Aquestes dues premisses devien ser importants a l'hora de situar aquesta activitat fora del nucli emmurallat, però en una zona propera a l'entrada principal a la població per la banda meridional. Aquesta ubicació permetia als terrissers disposar, en una zona allunyada de les cases, d'espai suficient, aigua abundant (una de les basses de la població es trobava als seus voltants), i bones comunicacions. Al mateix temps, el barri estava prou a la vora de la població, segurament al peu del mateix camí ral que hi arribava des del sud perquè fos idoni també per a la realització de la part comercial de la seva activitat. La zona en la qual es va desenvolupar aquest barri correspon a l'actual Raval del Mur (CARBÓ 2007: 190).

La primera referència documental la trobem al capbreu de 1656, en el qual s'esmenta un verger a la cantereria que estava situat al seu costat.⁹¹ En el capbreu de 1674 apareixen nous vergers situats en aquesta mateixa partida, en les afrontacions dels quals es comencen a esmentar carrerons, fet que indica que en aquell moment ja s'havia començat a formar un cert urbanisme a la zona.⁹²

Pel que fa a la zona de l'Hospital, que podria ser l'altre pol de creixement fora muralles en aquest període, les referències de què disposem dels capbreus del segle XVII ens dibuixen un panorama més aviat de tipus periurbà, on documentem sobretot vergers,⁹³ algun pati,⁹⁴ corral⁹⁵ o fins i tot alguna casa amb corral,⁹⁶ tot això situat de manera genèrica sota l'*Hospital*, sense

que, almenys en els primer capbreus, hi hagi esments a carrers o carrerons generats a l'entorn d'aquestes parcel·les.

A partir d'aquestes dades podem suposar que des del segle XVI i durant el XVII la zona situada per sota de l'Hospital es va començar a colonitzar a poc a poc amb la construcció primer de corral·ls i, a partir d'un cert moment, d'alguna casa. Aquests elements van substituir progressivament la zona de vergers i horts que ocupava la zona en el període anterior. Aquestes edificacions es devien alinear, almenys en un principi, a banda i banda del camí d'Arnes, tot i que ben aviat sembla que es van anar desenvolupant carrerons secundaris, segurament generats pel mateix desnivell del terreny sobre el qual s'anaven situant aquestes construccions. No sabem quin va ser el grau de desenvolupament urbà que va anar adquirint aquesta zona al llarg del segle XVIII, però no creiem que fos gaire important. En aquest sentit, no serà fins ben entrat el segle XIX que apareixerà clarament establerta la trama urbana d'aquest sector i començarà a sortir reflectida en els padrons municipals, fet que és indicatiu de la transformació de la zona en un espai habitat.

Els ravals dels segles XIX i XX

A partir de la segona meitat del segle XIX, amb la urbanització definitiva de la costa del castell es va iniciar també de manera decidida l'expansió fora del nucli antic. Aquest procés es va produir, com havia passat amb els anteriors, fonamentalment a partir de les vies de comunicació que arribaven a Horta i també en funció de l'orografia de la zona. Per una banda, es va començar a urbanitzar la zona situada al nord de la bassa de l'Ametlla (l'actual plaça Catalunya), amb la delimitació i urbanització progressiva de carrers com ara els actuals de Navarra, Joaquim Cortés, Sant Miquel (CARBÓ 2007: 188). Paral·lelament també es devia accelerar la urbanització dels espais situats al peu de l'Hospital, seguint el camí d'Arnes. Aquí es va crear tota una trama urbana delimitada pels carrers dels Àngels i raval de l'Hospital i els carrers travessers d'aquests, els actuals Montserrat, Verdaguier i Fortuny. El sector nord, en canvi, a causa del major desnivell, no es va urbanitzar.

Aquest procés es pot seguir en bona part a través dels padrons municipals que es conserven durant el segle XIX. En el padró de 1817 només apareixen reflectits dos carrers fora del nucli: Cantereries i Eres del Mur. Aquesta situació es manté més o menys igual fins a començament del segle XX quan, en el Registro Fiscal de Edificios y Solares de 1906 apareix ja una organització molt més estructurada. En aquest document apareixen ja perfectament delimitats els carrers Raval del Mur (33 edificis), raval dels Àngels (37 edificis) i raval de l'Hospital (34 edificis). També apareixen el raval de la Creu (23 núms), coll de Sant Miquel (12 núms), coll de Sant Joan (12 núms) i el que el document anomena Cuartel del Norte (101 núms), del Sur (101 núms), de l'Este (61 núms) i de l'Oeste (77 núms), que en tots els casos corresponen a edificis de planta baixa o planta més pis.

Sembla, per tant, que en algun moment del darrer quart del segle XIX es va produir una primera planificació urbanística clara de l'exterior del terme a partir de la qual es devia generar tot el creixement urbà d'Horta d'almenys la primera meitat del segle XX. ■

BIBLIOGRAFIA

ACTES (1997). *VII Centenari dels Costums d'Orta (1296-1996). Actes de les Jornades d'estudi*, Orta, 25, 26 i 27 d'octubre de 1996. Tarragona.

ALANYÀ, J. "Les finances municipals a la Terra Alta. Béns patrimonials, ingressos i despeses (S. XIV-XVIII)", *El territori i les seves institucions històriques. Actes de les Jornades d'Estudi commemoratives del 650è aniversari de la incorporació definitiva del marge dret del riu Ebre a Catalunya*. Ascó 28-30 de novembre de 1997. Barcelona, Fundació Noguera. P. 617-655.

ALSINA, C.; FELIU, G.; MARQUET, LL. (1996). *Diccionari de mesures catalanes*. Barcelona, Curial.

CARBÓ SABATÉ, S. (2007). *Guia d'Horta de Sant Joan*. Tarragona

CASTELLVELL, V. i altres (1994). *Un cens del segle XV. Els habitants de la batllia de Miravet i les comandes d'Ascó, Horta i Vilalba segons el maridatge de 1492*. Flix.

CATALÀ ROCA, P.; BRASÓ I VAQUE, M. (1973). *Castell d'Horta i esment del castell de "Bene"*. A: *Els castells catalans*, vol IV, p. 651-657.

FONT RIUS, J.M. (1969-1983). *Cartas de Población y Franquicia de Cataluña*. Madrid-Barcelona. 2 vols.

GÓMEZ GARCÍA, A. (1995). *Memoria científica de la intervención arqueológica en la calle Tambó. Horta de Sant Joan (Terra Alta)*. Barcelona, abril 1995. Inèdit.

IGLESIES, J. (1979). *El Fogatge de 1553: estudi i transcripció*. Barcelona. 2 vols

IGLESIES, J. (1991). *El Fogatge de 1497. Estudi i transcripció*. Barcelona. Fundació Vives i Casajuana. 2 vols.

LORRIO, A. J.; SÁNCHEZ DEL PRADO, M. D. (2004). "La mezquita y el hisn de Molón (Camporrobles, Valencia)", *II Jornades de Arqueologia Medieval: de la Mediana a la Vila. Petrer-Novelda del 3 al 5 de octubre de 2003*. Alicante, 2004, p. 139-166.

MIQUEL ROSSELL, F. (1945). *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona.

MONNER, A. (1994). "Les cartes de poblament de la Terra Alta". *Actes de les Primeres Jornades*

d'*Estudi sobre la Terra Alta*, Horta 5 a 7 de novembre de 1993, p. 367-406.

MUÑOZ, J. H. (2002). "La guerra dels Segadors a les Terres de l'Ebre (1640-1651)" *Recerca*, 6 (2002).

ORTEGA, P. (1990). "La encomienda de Horta de la orden de San Juan de Jerusalem durante la primera mitad del siglo XVI". *Jornades d'Història: Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps*. (Tarragona 1986). Tarragona.

ORTEGA, P. (2006). "La població de les comandes templeres i hospitaleres d'Ascó, Horta i Miravet (Segles XII-XIV)". *Dossiers d'Història Terraltenca*, 11.

PAGAROLAS, L. (1999). *Els templers de les terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'orde (1213-1312)*. Tarragona. 2 vols.

PAVON, B. (1992) *Ciudades hispanomusulmanas*. Madrid.

PONS GURI, J. M. (1963-64). "Un fogotament desconegut de l'any 1358". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXX, p.321-498.

ROVIRA GÓMEZ, S. J. (1983). *La desamortització del bienni progressista a la província de Tarragona (1855-1856)*. Tarragona. Diputació.

ROVIRA GÓMEZ, S.J. (1987). *La desamortització de Madoz a la província de Tarragona (1859-1886)*. Tarragona. Diputació.

SERRANO DAURA, J. (1996). *Els Costums d'Orta (1296). Estudi introductor i edició*. Horta. Ajuntament.

SERRANO DAURA, J. (2000). *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (segles XII-XIX)*. Barcelona, Fundació Noguera.

TARRAGÓ, S. (dir) (1991). *Horta de Sant Joan o Orta. El centre històric*. (Sèrie Monuments i Conjunts, 3).

VILA, J.M. (2008-2009). "Aproximació històrica i arqueològica al procés de formació del nucli antic de Tivissa". *Arqueologia Medieval* (4-5), p. 70-99

VILAR, M. (2000). *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1319)*. Barcelona, Fundació Noguera.

VINAIXA, R (2002). "Aproximació cronològica a la primera guerra carlina al sud de l'Ebre (1833-1840)" *Recerca*, 6 (2002).

VIRGILI, A. (2001). *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Barcelona. ■

NORMES

de la publicació Arqueologia Medieval

1 Àmbit i objectius

Només s'acceptaran originals inèdits.

L'àmbit dels treballs serà Catalunya, País Valencià i Balears. No es descarta, però, l'encàrrec puntual de treballs de fora dels Països Catalans que puguin estar relacionats amb la temàtica d'interès de la revista.

La revista s'estructura en els següents apartats segons la seva temàtica:

- Jaciments.** Espai reservat a la presentació de recerques arqueològiques finalitzades. Ha de prevaler la interpretació del conjunt a partir de les dades arqueològiques.
- Territoria.** Aplega articles sobre l'ordenació del territori medieval i modern: anàlisi d'espais, elements de poblament.
- Museïtzacions.** Espai dedicat a la presentació de projectes museístics de conjunts arqueològics d'època medieval o moderna.
- Materials.** Apartat destinat a presentar estudis de materials arqueològics que per la seva entitat puguin esdevenir referencials.
- Metodologies.** L'objectiu és presentar aspectes metodològics de la recerca o interpretació de les dades arqueològiques.
- Documenta.** Apartat dedicat a la presentació de recerques documentals que puguin tenir una incidència directa a l'àmbit de l'arqueologia.

No necessàriament han de quedar coberts tots els apartats a cada número.

2 Normativa de redacció i presentació dels articles

Els originals dels articles s'hauran d'enviar a l'adreça de la seu de l'ACRAM (C. Garcilaso, 199, 1-3, 08027 Barcelona), amb la indicació: Secretaria de Redacció de la revista *Arqueologia Medieval*.

Amb l'article, cal adjuntar les dades de l'autor: Nom, adreça, telèfon, correu electrònic, professió i institució o empresa a la qual pertany.

Els articles seran sotmesos a l'acceptació del Consell de Redacció de la revista, format pels membres de la Junta de l'ACRAM i pel Consell Assessor, format per diversos membres d'Institucions representatives de l'arqueologia medieval i moderna en l'àmbit d'influència de la revista. L'Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval i Moderna pot suggerir esmenes o excloure aquells articles que no assoleixin el nivell requerit.

La revista s'editarà anualment. Es tindran en compte per a la preparació de la revista tots aquells treballs que arribin a la redacció abans del mes d'abril, i es notificarà la seva acceptació durant el mes de maig.

Els treballs podran ser lliurats en català, castellà, francès o anglès. Amb l'article s'adjuntarà un abstract de 10 línies en català i anglès.

Els autors tindran l'opció de fer una única revisió de les galeres, sempre dins dels terminis establerts per l'organització; en cas contrari, els articles es donaran per definitius.

Amb l'objectiu d'unificar tots els articles de la revista *Arqueologia Medieval*, hem confeccionat la següent normativa d'estil. L'acceptació de l'encàrrec n'implica, també, l'acceptació.

EXTENSIÓ

El text ha de tenir una extensió d'entorn 20 DIN A4 de 2.100 caràcters (inclosos espais). Pel que fa a les notes, no haurien de superar en conjunt, els 1.000 caràcters (inclosos espais).

Pel que fa a les il·lustracions n'hi ha d'haver un màxim de 7, de les quals fins a 3 poden ser làmines o planimetries de DIN A4. Cal lliurar una còpia paper DIN A4 impresa a alta resolució i una versió digital en format Freehand o Corel. Les fotografies, s'han de presentar també preferentment en format digital. En aquest cas utilitzeu el format tiff a 300 dpi de resolució i una mida mínima de 13x18 cm.

Excepcionalment, el Consell de Redacció, amb el vist-i-plau del Consell Assessor, podrà encarregar articles de major extensió en funció de l'especial interès d'un determinat tema

PRESENTACIÓ DEL TEXT

El text ha de presentar-se en folis DIN A4 de 2.100 espais cadascun, en suport informàtic (format PC) i utilitzant el tractament de textos Word, i en una còpia en paper.

Dins el text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per paraules o frases que es vulguin remarcar. No s'ha de sagnar la primera línia de cada paràgraf i no s'ha de deixar espai entre paràgrafs de text normal. Cal indicar amb numeració convencional els capítols i subcapítols del text (1, 1.1, 1.1.1 etc)

NOTES

El contingut de les notes ha de ser curt i evitar ampliacions sobre el tema. Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i un espai del text que segueix. Les crides dins el text s'han de compondre volades i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Per a les referències bibliogràfiques, s'utilitzarà el sistema de cites directes entre parèntesi (Harvard), dins el text general. Dintre de l'esmentat parèntesi s'hi ha d'incloure el cognom de l'autor, amb la inicial amb majúscula, una coma, l'any d'edició, dos punts i la pàgina o pàgines corresponents. Exemple: (Bosch 2000: 129-130). En cas que citem més d'un autor o obra dintre d'un mateix parèntesi, cal separar-los amb punt i coma. Els diferents articles publicats per un autor en un mateix any es diferenciaran, tant en les citacions dintre del text com en el recull final, amb una lletra minúscula.

BIBLIOGRAFIA

En el nombre de folis encarregat només s'hi compta el text. La bibliografia cal presentar-la en un full annex, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor.

La referència bibliogràfica dels llibres s'ha de fer de la següent manera: cognom o cognoms dels autors en versaletes, separat amb una coma la inicial del nom –si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma-. Seguit de l'any d'edició entre parèntesis (si coincideixen més d'una obra en l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva 2000a, 2000b), tot això seguit de punt. Títol del llibre en cursiva, seguit de punt. Editorial i lloc d'edició separat per una coma.

Exemple:

ALABRÚS, R. (2001). *Felip V i l'opinió dels catalans*. Pagès Editor, Lleida.

En el cas de cites d'articles de revista, han de portar els cognoms i el nom dels autors com en el cas dels llibres, així com la data de publicació; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista en cursiva, seguit de coma; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, i la data de publicació entre parèntesis.

Exemple:

DALMASES, D. (1994). «La capella d'en Marcús». *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. VI.

Les referències bibliogràfiques d'articles inclosos en obres col·lectives porten el nom de l'autor i el títol com les revistes seguit de punt. A continuació la preposició "A", seguida de dos punts. La resta, s'ha de tractar com un llibre.

Exemple:

PUJADES, I. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història Urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, p. 193-204.

Si es tracta de citar articles de congressos:

COGNOM, nom. any. "Títol article". *Nom Congrés (any)*, Volum, pàg. Ciutat.

Exemple:

GARCIA, J.E.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. 2003. "Un context paleoandalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)". *Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (2002)*. Actes, pàg. 363-380. Barcelona.

Els peus d'imatge hauran de portar les autories, tant de les fotos com dels dibuixos, il·lustracions, etc.

Totes les planimetries i làmines de dibuixos de peces o altres han d'incloure l'escala mètrica.